ڪامريڊ غلام محمد لغاري

منهنجي آکاڻي

منهنجي آکاڻي

ڪامريڊ غلام محمد لغاري

سنڌي ساهت گهر
حيدرآباد سنڌ

قيمت: ست رپيا

[ڪتاب جا سڀئي حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ]

ڇپجڻ جو مهينو : جولاءِ ۱۹۸۵ع
ڇپيندڙ : احمد برادرس، ڪراچي.
ڇاپو : پهريون
تعداد : هڪ هزار
ڇپائيندڙ : سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ.
ائڊريس : پوسٽ باڪس نمبر ۱۹۱، جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ.

o

[سنڌي ساهت گهر - ڪتاب نمبر ۱۱]

o

آيان ڪتاب

۱. علامه آءِ آءِ قاضي	قاضي فيض محمد	(ختم ٿيل)
۲. ڏکيون جان نه هٽن	ناز سنائي	(ختم ٿيل)
۳. جيان تان ڪافر	ناز سنائي	۱۵.۰۰
۴. ماءُ ڪاٺوڙي مليا	ناز سنائي	۲۵.۰۰
۵. ربي جي رهنوئيا	ناز سنائي	۲۵.۰۰
۶. ڏونگر جبن ڏوريا	ناز سنائي	۱۵.۰۰
۷. هاري ڪميٽي ۽ الاٽي تحريڪ	قاضي فيض محمد	۱۰.۰۰
۸. زندگي جي جهروڪي مان	حامد پير غلام محمد لغاري	۷.۰۰
۹. چانڊوڪي ۽ زهر	موهن ڪلپنا	۱۲.۰۰
۱۰. زندگي	موهن ڪلپنا	۱۲.۰۰

o o o

ڪامريڊ لغاريءَ جي مظلوم

نياڻي،

مهرالنساءِ لغاري

جي نالي —

ٻه اکر

هيءَ اسان جي اداري پاران سنڌ جي سامعين اڳيان جو پاريون ٻه ڪاپيون غلام محمد لغاري جو ٻيو نمبر ڪتاب آهي، جيڪو اسان جي اداري طرفان شايع ٿي رهيو آهي. هن کان پهريان ڪتاب نه رڳو اسان جي اداري طرفان شايع ٿيو هو بلڪه ان ٻه ’پنهوار اشاعت گهر‘ حيدرآباد طرفان پڻ شايع ٿيا آهن. ظاهر آهي ته اهڙي ڪتاب مختلف وقتن تي اداري طرفان شايع ٿين ته ڪا ڳالهه هوندي. بعد ۾ ’پنهوار اشاعت گهر‘ وارن ته ’منهنجي آکاڻي‘ ڪتاب جي ٿي بابت ۽ شروعات جي صفحن ۾ ڪجهه لکيو آهي منهنجي خلاف لکڻ جو انهي ايجنسي اسان جي اداري کي پڻ نامناسب اداري ڪوٺيو آهي. بهتر هيئن ٿيندو ته اسان پنهنجي طرفان ٻه وضاحت طور ڪجهه لکون. جيئن سنڌي ٻولي جا پڙهندڙ پنهنجي اداري جي موقف کان واقف ٿي وڃن ۽ اصل صورتحال ظاهر ٿي پوي.

ڪامريڊ غلام محمد لغاري سنڌ جو محسن هو. هن سنڌ ڌرتي ۽ عظيم جدوجهد لاءِ قربانيون ڏنيون هيون، جنهن جا سنڌ جي تاريخ ۾ انمٽ نشان موجود آهن. منهنجي ان عظيم انسان سان عقيدت ۽ نيازمندي سالن جي آهي. جنهن جو تفصيلي ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ’ماڻهو پڻ ٻيا‘ (مارچ ۲۰۰۸ع) ۾ ڪامريڊ تي لکيل خاڪي ۾ پڻ ڪيو آهي.

’پنهوار اشاعت گهر‘ وارن ’منهنجي آکاڻي‘ ڪتاب جي ص ۱۳ تي ظهور لغاري جا جيڪي ٻه نوٽ ڏنا آهن سي شايع ڪيا آهن. جنهن مان سمجهه ۾ ايندو ٿو ته اسان ڪي ڪامريڊ جي ذاتي مواد ڏنل کي جو سرقو اشتهار ڪيو ٿو. اعلان ڪريون ٿا جو ڪامريڊ جي مواد جو ڪجهه حصو آپ ته استعمال نه ڪيو ويو آهي. اسان جو ڪتاب آهي ته انهو نانيشاني چورائي ڪري ڇپيو ويو آهي. ان جا پنهنجي طور تي ان ڳالهه جي ضرورت جار لکي. ڪوشش ڪندا.“

اُنهن لفظن کي ميڪڙهن مظهر لغاريءَ لکيو آهي ته ڏڌهن به نٿيڪ. ميڪڙهن
اِها اِبن قاضيءَ قاضن جي ڪرامت آهي ته ڏڌهن به نٿيڪ. ڪوڙ هوشن ٻه ڪهڻ
جي بابيءَ جي ميراث ناهي. مارچ ۱۹۸۳ع ۾ ڇپايل ’تيل‘ ان ڪتاب جي صفحي
۱.۳ تي هن لکيو آهي: ’ آئي رسول اسپتال ۾ مون کي ميان ٿيڻ ته ڏنائين. اُهڙا
ڪجهه نوٽبڪ محمد ابراهيم جويي وٽ ڪيترن سالن کان پيل آهن. هُن ڪيئي ڀيرا
ڪير هو ته هو ڇپرائيندو - پر شايد سو ساري ڳالهه ڪري اُهي شيون
ڇپائي نه سگهي. ان ڪري اُهي ڪمپني يا ناٿوڪري ۾ ڪيڏي - خدا ٿو ڪي ڪڏهن ستارو
ڪندو، ڪڏهن خالق آهي ته اُهي شيون ٿيون ڇپرائي وٺندين. ماڻ جويي
صاحب وٽ وڃي ڪير ناهي جو نئين پڙهندڙ ۾ اُهي نوٽبڪ آڻي ڪٿي
انهن تي ڪم ڪري ڇڏي ته به اچي اسپتال ۾ ملي سگهجي. ۽‘

مون کي اُهي نوٽبڪ محترم محمد ابراهيم جويي صاحب وٽان مليا هئا.
جيڪو ساڻس [illegible] موجود آهي. پر اها محترم ناظم [illegible] سان گڏ
ڪا ڳالهه پتي واقف آهي ته اُهي نوٽبڪ مون کي ڪٿان مليا هئا. محترم [illegible]
هڪ دفعي ان سلسلي ۾ هوسٽل سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ هن ساڻ ملاقات
ڪئي هئي ۽ چيو هو ته ’اوهان ڪاهيءَ جا ڪتاب ڏيو ته ٽيهن اسان کي
ڇپرائي وٺون، جيئن اوهان آزاد ٿيو۔‘

جڏهن مان آزاد ٿيس ته مون انهن ڪتابن کي ڇپائڻ جو تيار ڪري
ڪيو ۽ ٻه سيڪا ٻي تيار ڪيم - حيدرآباد ۾ خالد سنڌيءَ جي گهران
ٻه سيڪا ٽائيپ ڪرايم. جيل کان آئي مان حيدرآباد ۾ رهندو هوس. ان ڪري
ها سنڌ فنڊ ۾ هيس. جيل کان اڳ نڪري ڪانو ۽ حيدرآباد ۾ رهائش
جو سلسلو ٿيو. مون خالد سنڌيءَ کي چيو ته اسان جي ڪتابن جا ڇپجڻ
ڪرڻ ڏيڻ ڏسجو - ۽ ته مون کي [illegible] ڪوئان اچڻ ۾ تڪليف
ٿيندي. [illegible] ته ادا [illegible] حيدرآباد ۾ رهيو ته مون ٽي ڪولهو ٽنگ
۾ ڪهڙو آهي ۽ تي رهيو ۽ مون به آئي رکڻ قبول ڪيو. اسان جو مقصد
ڪرم الله چنا به لکوڻ [illegible] جي ڪتاب ’ڪنوار ۽ تريءَ‘ جو اڌ

ڇپيو حيدرآباد مان ڇپائي آيو ۽ اُنهو ڏيارڻو ته ان سرسيا واري خالد
جي وڏي ڇپرائڻ جو ويچار ڪيو جنهن لاءِ هو رسالن جو سلسلو هو. اُن کي هو اُها آڇ
ڪيائين ته اسان ڇاپيون ڇپرائيون، ترڪ بلڊ ٽن جي ۲۸ نمبر ڪمري ۾ رهندا هئاسين.
نوان پروگرام شروع ٿيا ته سنڌي ادب جا ڇاپا ادارا، شفقت پبليڪيشن رفاه
سنڌي، منصور پبليڪيشن ودائو بلوچ، شميم پبليڪيشن ڪريم الله وغيره سنڌي
ساهت کي زيادتي سان گڏجي ڪم ڪندا. سنڌي ڪتابن ڪلهه ڪتابن جي هڪ اهڙي
ڪوشش. قيمتون ٿي سگهيون سستيون ٿيون سين. هن ڏينهن گڏ رهياسين خالد سنڌيا
جي سرسيا مان ڪيترا ڪتاب شايع ٿيو جنهن ۾ اسان جي ادارن ڪانئون اهڙي
ماڻهن جي ادارن جا نالا آيا. مون خالد کي چيو ته ٿا ڀلو ته هيستائين ادارن
جون صورتون. ڇي: هر ادارن به ٻڌڻو ڪو ڏيا ڄاڻ ناهن - اهڙا به ڏيو ته
ترجمي ڪري ڏيون. انهن ۾ ڪاوڙن مان انسان جي ڪتابن جي ڪنهن نه ڪنهن
مال علائي ڏيو ته سرسيا لاءِ ڇپ تاليپ وڏن جهڙي ۾ ٻيلي ڪا لوسا
۽ مسلمان جاءِ جو بلوڪ ڪريون - مون هنن جي هڪ محسن ڪان ۾ ٻڌار
رهيس ته ڪو خان وٺي خالد سنڌيا کي ڏنا. ڪريم الله جنهن موڪل پوءِ
ڇپيو. ادا نانءُ خالد سنڌي کي تون هن سيائين. بعد ۾ بشير احمد حساب
ڪتاب رکي جاري برڪت لاءِ فائدو ڏيڻ لاءِ ڪندو هلي آهي. خدا جي واسطي
تون ماٺ مسئلي جو هي گهڻا ٿي - پاڻ ۾ اسان بلڪه سمجهاڻيو.
تون منتقي جو ٿو ته ان ڪان اهي به بزار موٽائي وٺ - وڃي ڪتاب ٻڌي
نقد ٿي واپس ڏئي جاءِ وٺي رهو - خالد منهنجو مڃيو ته منهنجي
اداري طرفان منهنجو ڪتاب 'مرد ڪا ر ڪربلا' شايع ڪري. خرچ
مان ڏيو ڪريان. نالو منهنجي اداري جو هوندو. تون ڇپرائي جو خرچ
ٿي. هن ايها لااليح رکي آهي ته سنڌي ڪتاب منهنجي اداري طرفان شايع
ڪرايا. پوءِ ٻيا سنڌي ڇپيا. هي آهي ڪم ڪيو پاڻ سان جيڪا جف
ڪندو، اها ڄاڻ سندو. هن ٻئي ڏينهن کي ڪا ڏيو آهي؛

۽ ضد ڪندا هئا ته پاڻ ڪرم الله جهڙي جو لفظ لفظ سمجهي سگهو.
ڪجهه ڏينهن کانپوءِ مون خالد جو ڪتاب ”سنڌ جي بلبلن جي نالي تي“ ڇپائڻ
ٿي ويو ته انهن مون کي ڏيڻ بدران ڪجهه ڪتاب ڏيکاريا ته ڪجهه جو نالو
بدليل هو. ڪرم جهڙي ماڻهوءَ جو نالو! سائين اصل سنڌ جي شهيدات
تي آهي ـ هاڻي ته سنڌ ۾ وڃي پيا ان.‘
۽ پوءِ واقعي مون سنڌ جي شهيدات تي. جو ان ڇهين ۽ ٥،
٨، هزارن جا ڪتاب، ستر هزار، جنهن جو استقبال ۾ اينڊر سامان ۽
جا مسودا رکيا. مون کي ٻيا ڪتاب جو نالو هو ـ ”بهارون ۽ نهن جي جهرڪين مان“
”منتخب آڳاٽي“ (ڪامريڊ غلام محمد لغاري) ”سنڌ جا شهيد“ (راشد مورائي)
ضبط ٿيڻ (نظر ثاني) ـ انهن جو ڪجهه جو تالو کوليو ته ڪجهه ڏنو ته
ڏٺم ته خالد مان پنهنجي ڪتابن کي ڏيکاريا. مان ميلي اڌ ڪلاڪ کانپوءِ نعمت ڏيڻ
ته اوهان کي ٻيهي ڪجهه ڪيو هو اهو اوهان ڪيو ـ سائين اهو ان ڏي مون کي
پنهنجو سامان، ڪتاب ۽ مسودا ڪٿي ڏيو ـ مون آهستي آهستي ڏنو ويو
۽ شهباز ٻڌيو جا جڳهه کان ئي ٺهيو ۽ رکيو. مون ڏٺو ته وسيو ته جو آهي:
’اوهان جو مون ڪتاب ”نهنن جي جهرڪين مان“ مون ڇپيو پيو آهي ته
ان کان پهرين ٻين ڪتابن جا ڇپيا شهيد نعمت مون کي ٻڌايو ته ٻيا
وڌا مون کي ٻڌايو ته. جڏهن ڏٺم ته مون ڏٺو ته اهو ڪتاب ته ڇپيو
اشاعت گهر جي نالي تي به ڇپائي ڇڏيو. مون کي ٻڌايو ته ڇپائيندڙ
ته هنن ڪان ڪتاب ڇپيو ـ مون کي تواريخ ڏس ته ـ جيئن اهو ڪتاب
ڇپائيندڙ ـ مون ته مون ڇپايو پر ـ پوءِ ته اهي اصل مسودا مليا سڀئي.
ڪامريڊ سائين مون کي ته ناهي. آخر انهن جي اداري طرفان اهو ڪتاب
ڇپيو هو ۽ ويو ته جلد ئي ڇپيو اشاعت گهر پاران ڇپيو ـ مون خالد
کي چيو ته هي ڪتاب ڪهڙي پاليسي جو آهي؟ چيائين: ’يار! اصل ڳالهه

بيا ڪجهه به بي ڪالر ڪڍيا هئي. اُهڙا موڪلي اڄ تائين نه ڇپائي سگهيو آهيان
هو سندس وڏن ان ڪتابن کي ڇپائي ويو. بنه اداري کي ڇپائڻ سان سڀ ذريعي
ولايت مان ڪامياب ٿي ويو. آن سال عزاز ۾ موڪلي ڇپائين: "ترڪ نقصان
پيو آهي. معافي ڪري ڪامريڊ لغاري جو هيڊ ڪتاب 'سنڌيءَ آڳاٽا' پيو سڀ
ڪم ڪري رهيا سان ڇپي ٿو زبان ۾ مان ورتا سنڌ ۾ تاليف ۾ آهي.
ڪراچيءَ مان هن ڪتاب جو تاليف ترتيب ڏيو. ڪتاب جو ڪانفرنس تي ان کي
ڏنم. ٨٠ صفحن جا پروف ڏنم. جو ان ڪتاب ڪتاب ڇپجي بند ٿي ويو
ته سنڌي ۾ سڌي اهو ڪتاب "پنهنجو اشاعت گهر" وارن جي نالي تي
ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ان ۾ مونتي ڪيترا الزام هيا پيا ويا. موڪليو
سنڌ ۾ شرافت جو پتو ڪو پاڻ ۾ ٻڌي پيا. مفتي ڪري ڪو ويو ته موڪ
ڪامريڊ لغاري جا ڪتاب چوري ڪيا آهن. ان ۾ ميان محمد ابراهيم
جويو صاحب، محترم فاضل راهو ۽ ڪامريڊ جي نالي سان لغاري
شامل آهن ته مون ڪتاب موڪلي خود ڪامريڊ ته ڇا ڇپايا موڪلي
ڪيا هئا! تنهن مان سمجهان ٿو ته اڃا به ڪافي پتو ٿي ويندو.
"پنهنجو اشاعت گهر" جي ته ايڊيٽر ابن قاضي قاضي ڪڪ بنو
آهي سان سان اچي هليو آهي. بعد ۾ سنڌ ڇپيو ته ان بابت سڀ
ڪجهه لکيو. اسان جي اخبارن فيصلو ڏيو ته اسان مولانا آزاد جي ڪتاب
'قول فيصل' ترجمو ڇپيو. مولوي آر سي پنهنجو پرچو ڇپيا ته مان
تو ترجمو ڪيو. ڇپيون اهڙي صفحن ڪانه آن جو ته موڪلي ڏٺو
تو ملي. ابن قاضي تو ترجمو ڪيو. ابن قاضي جي ڪجهه عرصي ڪانه ڪيو
ته موڪلي وقت ڪونهي ڳالهه جو ڪيو ترجمو ڪندو ۽ ڪجهه عرصي ڪانه
ڳالهه جو ڇپي ته سڀ ڪيا هو ڪنهن ته موڪلي وقت ڪو نه ٿو ملي.
ترت مان ڀلي ويس ته مون وانڪاڻي ڏسيا ترجمو ڪيو ۽ ترجمو ڪيا

مولانا عزيزالله ٻوهيي کي مهاڳ لکڻ لاءِ چيل هو ان جي حقيقت ڏني ته ماڻ
اجاجيل ۾ موجود آهي ته مولانا ٻوهيو ان تي مهاڳ لکي ، سنڌ پرنٽنگ پريس
جي مالڪ ميان احمد شيخ کي ڏنو ته ڇپي . انهو ڪتاب هڪ ٻن دوستن کي
مون پڙهڻ لاءِ ڏنو . ڪجهه وقت کانپوءِ اسان ڏٺو ته اسٽالن تي آزاد
قاسمي جي نالي سان انهو ڪتاب ڇپيل ڏٺو سين ۽ مهاڳ ۾ لکيل هو :
'هي ته ڪتاب ڪنهن آهي بزرگن جي لکڻي ۾ اچي ، پنهنجو هو . منهنجي
۽ اهو ڪجهه سال اڳ محترم نانا سائين جن فرمايو ته ترجمو شروع
ڪيو ويو هو پر نظر ثاني اسٽالن ٻئي ڪئي ، اهو ڪم وقت جي طلب تي بند ڪيو ويو'
(قول فيصل - ترجمو آزاد قاسمي - ص - ١٢ ، ١١٣)
۽ ان ڪتاب کانپوءِ اسان کي نقصان پهچائڻ لاءِ ٻيو ترجمو شايع ڪيو .
مون جي ڏسڻ ۾ نه آيو ته ڪامريڊ لکاريا ڪي جن سان ڪئي ... سيل
آهي ، ٻيو به اينٽي سعيدي ، پ . پ جو دلال سعيدي ، لکاريو ڏنو ته
استعمال ڪيو ته ان کي پيدا ڪرڻ آيا . ڪهڙو انهن ترجمان ڪيا يا مولانا ... ته اسان
ڏٺو ... سان ... شروع ڪيا انهن ... اپي ... ڏيکاريا ويو .
آهي ماڻهو ساڻي ڪامريڊ جي ڪتاب تي مهاڳ لکي ۽ ڪتاب ڇپايو ان جي
نالي تي سنڌ ۾ آئين اصل ترجما سين ، زندان جي جهوني مان ' ڪتاب اسان
ستن روپين ۾ ڏنو ته هڪ مولوي آريس جي مهاڳ جا صفحا وڌائي اُن
سان ڪتاب جا نو روپيا ڪيا . مون ان دوستن کي چيو ته ڪتاب سان گڏ هڪ جي
قيمت ستن روپيا ٻي جي نو رکيا ؟ مون چيو ته هڪ ... باندار ڪريلي
ويو . مهرباني ڪرڻ سان ته ' ڪم ... ٻيا ... روپيه ... ڪاريا ... جيو ' اصل
ڪتاب جي قيمت ته ستن روپيا آهي ، باقي ٻه روپيا ڪمائي جا آهن . '
باقي ٻيا غلط لکاري کي جا نام ... ته مونکي ... ته مون
جي پاسي ... غلط بيان ڪيا ... ڪم ... پيرا ...

ڪيا ڪامريڊ جي زندگيءَ ۾ اهڙيءَ سٺا عمل يارن جي روپ ۾ ثابت ٿيا
گهوريا. جيئن وفات کان پوءِ هئا ڪيا ته ان تمهيد جا آڳاٽا ماڻهو ليڊر ٿيا
وڏيري ن ڏٺو ته اڄ انهن وقت آيا ۽ اسپتال سو ته گهڻا ڪامريڊ کي ڏسڻ
آيا - ! موکي سنڌ جي تاريخ جو هڪ مثال ٿو ياد اچي ته شهيد الله بخش
سومرو قتل ٿيو. ان کانپوءِ مشهور ٿيو ته ان کي خانبهادر کهڙي قتل
ڪرايو آهي. جهڙي ريت ڪامريڊ ڪٽڙي جا ٻنگلا تي حق ڄاڻائي ٿي، جنهن
۾ جي-ايم-سيد، شهيد الله بخش سومرو جو ياد ڪاڄي مولابخش سومرو،
پيش ٿيا. سياسي ميلاپ ۾ پڻ ماڻهو موجود هئا. پڻ ته سيڪيوريٽي
پيش ڪيا جو ڪلاس ۾ هڪ پيش. خانبهادر کهڙي کان پڇيو ته:
"پيش ٿيو؟" چيو: "تون هنجي دوست جو قاتل آهين." موکي ٻنهي
پاسي مرام آيو "گولي کڻي جو ماڻهي! هيءَ ان جو پاڻ ۾ دوست پيا
ڪاٺيون پيٽن." جهيڙيا: "امڙ ٻلي ڪاٺيون پيٽن. ماڻهو ۾ درست
شهيد جي خون سان غداري پيا ڪن سي ان کانپوءِ مان سوچيان ٿو نسبتي ڪڏهن
سو ڪامريڊ جا ٿيندا. ڪامريڊ جا نظريا ۾ اصولي دشمن سان ڪڏهن
سمجهوتو ڪرڻ. آءٌ ڪڏهن به اهو قبول نه ڪندس. ٻيءَ ٻلي موکي سن
تان آهيو ڪامريڊ ڳالهه پڇيائين. موکي تازو مير پور ماٿيلو ۾ پاڻ يوسف لغاري
جو ته موڪلايو سي جو ته نانءُ مسڪين مير پور ماٿيلو اچڻ ٿو رکي
ته آءٌ سر ڪيا ڇو نه "تو کي ملي ته ڪيئن مسڪان ته ٿي پارٽي اچي ته
سوچيو سمجهي ايران ۾ پنهنجا مان جو آئي ويا آهين. تو جو موکي رڪجڻ
چيائين ته "تو کي پنهنجي سر تان هٿ کڻڻو پوندو."

۾ ڪامريڊ مان پارٽيءَ ۾ شامل ٿيندس. سر سان سوچڻ ڪيو پيار ڪيو.
سنڌ سوا ڪڏهن سان پيار ٿيو ته ڪڏهن ئي مرندا. ڪجهه ٿيو ٿيندا
۾ گهوريا ٻيا. من به پنهنجا دوستن ۾ عوام جي نڪتي ۾ ڪاڏي پڌرو
آهيان ته پنهنجي سر ٿيا، ڪجهه ماڻهو ڪهڙا سان گڏ ڪٿي ٿيا آهيو؟
(آهي)

'اي سنڌ! اي سنڌ واسيو! ڏسو ته اسان جي سياست ڇا پيئي
ٿئي؟ اي بدمعاش ٽولي جي خيرآباد چوڻ وارا ملڪ اصول پرست
انسان کي ڇا ڇا نه ٿو ڀوڳڻو پوي؟'

باوجود ان جي ته مٿيون ڪتاب سرڪاري ڇپائي تحت شايع ٿيو پر
ملڻ نه آهي اڃا ڏيو آهي. ان سنڌي ڪتاب تي خرچ اسان ڪيو آهي
ان سنڌي به مٿيون ڪتاب اسان پر خرچ ڪري ڇپايو هو ته اسان
نقصان ۾ ٿيا صحيح - پر به نقصان سنڌ اٺيو - خالد سنڌي پيغام
ڦهلائڻ ڪري اسان جو معتبر سارو سامان، ڪتاب مسودا ۽ پيسا ڦٻايا
آهن ته مٿي نقصان به ان ۾ شامل - خالد سنڌي ڪهڙا ڪيل آهن
مرڪڻ تي مونکي ڏک ۽ صدمو ٿيو ته مون ڪئي دوستن سان اظهار ڪيو
ته مونکي ڀوڳڻو ته توهان نثار حسين ۽ ولي رام وليپ کان پڇو ته خالد ادهان
سان معتبر ٿيا ڪيو ڇو ته آهن؟ توهان طارق اشرف کان پڇو ته ان کان
خالد ڪتاب وٺي پيسا ڇيني ڪاٿي ويو؟ توهان پڇو اهي شاگرد تحريڪ
جي ماڻهن شاهد آهن، انهن کان پڇو ته ڪنهن ديش جي خالد تي هرڪا
جي آهي ڇا ڇا نه ڪيو؟ ۽ تڏهن ٻهراڻ تي ٿيا وڃيا جي ڪيڏو نه ڪهڙو
۽ واهيات ڪردار ادا ڪيو ٿيا ۽ ان تي ٻهراڻ کان ڪهڙو ڪيڏو
نه ڇڏن سنڌ جي عوام سان غداري ٿيو ته ۽ وقت جي ماڻهن جو دلال
ٿيا. ڇا اهڙا ماڻهو ڪڏهن سنڌ جي عوام سان ڪيترو نه عشق ڪندا؟
پڇو نوجوان شاعر علي نواز ناز تنيا کان، جنهن ڏهاڙيا پنهنجو ڪتاب
ڇپايو ته خالد ان جا ڪيترا پيسا ڪي ڪاڻ کائي ويو؟؟

مونکي خالد تي ڪا به تو ... ناهي ڪرتي پنهنجي غدارن کي بنهه
نه ڪندو آهي. استاد صحيح آهي جو ٿو چوي ته:
'هي ڌرتي توتي ڌاڻيا، سڀ ڪنهن جو آهي آسري'

اي مسڪين قوم جا مسڪين ڏيڏر! توهان جيڪي منصوبا ترقيءَ لاءِ ٺاهيا آهن
تن ۾ سڀ ڪاغذي يادگار آن. منصوبن جي اهميت بابت هو سامان
ڪتاب ۽ مسودا تہ ڪاغذ تي آهن. آهڙن اهڙن منصوبن تي ان ڪري تي
پوليس چاپو هڻي ڪري سامان کڻي ويا. جيئن آيا تيئن ويا.
وقت رفتہ بي ڪاغذي. آيا انهن جو سامان ٻہ ڏينهن وارن پوليس
سڀني ۾ هر بحالي نہ ورديءَ دلال تہ آهن.

هي سڀ جهڙي وقت تي ڪيو آهيو. پٺتي پيل تيئن ۽ تہ قوم
آڏو اهڙن نقشن جي سمورن جا تنظيمن بابت ڪجهه. ان لاءِ منهنجو
ايندڙ ڪتاب "فاني ٻيڙو تي مشاهدا تيار ٿيو" هر درست ڪي پڙهڻ
گهرجي. باقي پنهنجو اشاعت ڪم ۾ ان ادارن جي تيار تي علائقي
وارن يا تيار تہ قوم آڏو آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

نانگ سنائي.

٣٠ جولاءِ ١٩٨٨ع
صدقي بار سنہ.

منهنجي آڪاڙي

آئون ١٩١٧ع ڌاري ڳوٺ غلام علي فقير لغاري تعلقي ڏگهڙي ۾ هڪ غريب هاريءَ محمد خان لغاري جي گهر ۾ ڄائس. منهنجي ڄم جي ڪري منهنجن مائٽن کي بيحد خوشي ٿي. چاڪاڻ ته منهنجو ڀيو ڪوبه ياءُ اڳ ڪونه هو. فقط هڪ ڀيڻ هئي، سا به اڳ وفات ڪري ويئي هئي، جنهنجي ڪري منهنجا مائٽ بيحد ملول هئا. (بقول خليفه نبي بخش لغاري عليه الرحمة).

جهيندي گهرنڪو فرزند ڄاوي، مايا ٿهيندي
بگاڙيا لـوڪ ڪـاوي
ڪسـن ڪـاون مٿيندا ڄاون ڪـتي شهري
جهونن بر ٻونڊ آون.

بابا صاحب جن چوندا هئا ته ٻن سالن کان پوءِ منهنجو ڀيو ياءُ ڄاڙو هو، جنهنجو نالو مير محمد خان رکيائون. ليڪن اهو به ٻن سالن بعد وفات ڪري ويو. انهيءَ کان پوءِ وري هڪ ڀيڻ به ٿي جا ننڍپڻ کان ڪمزور ۽ بدن ۾ تمام ڏٻري هئي، ٻارنهن سالن بعد آها

وبچاري به گذاري ويئي. ان کان پوءِ به هڪ ڀيڻ تيم حا
اجان تائين زنده آهي. هڪ ڏينهن بابا کان پڇيم ته
منهنجو نالو غلام محمد ڇو رکيو؟ منهنجي پيءُ مونکي
ٻڌايو ته پاڻ بلوچن ۾ ڏاڏا جي نالي رکڻ جو گهڻو
رواج آهي. ليڪن جڏهن تون ڄائين آن وقت غلام محمد
جي نالي سان سنڌ جا ٻه ناميارا ماڻهو هئا. ڀهربون
غلام محمد ڀرگڙي، ٻيو ٽنڊي باگي جو مير غلام محمد
خان. جنهن لاڙ جي ايراضيءَ ۾ مدرسو کولي عام ماڻهن
کي تعليم ڏياري هئي. تنهنڪري مون به انهن عزت
ڀرين ماڻهن، سنڌ جي خيرخواهن ۽ وڏن ماڻهن جي نالي
کي ڏسي، تنهنجو نالو غلام محمد رکيو ۽ اها دعا گهرندو
هئس ته خدا مون، منهنجي پٽ کي به انهن جهڙو ڪري
جيئن هنن جو نالو سنڌ جي ٻچي ٻچي جي ڪن تي
آهي، ۽ عزت سان ورتو وڃي ٿو، تيئن مولا پاڪ توکي
به ملڪ جو ناميارو، وفادار ۽ ملڪ جو خدمتگار
ڪري (آمين) تنهنڪري توتي اهو نالو رکيو ويو.

انهي وقت مرحوم رئيس غلام محمد خان ڀرگڙي
سنڌ جو هڪ ناميارو اڳواڻ هو جنهن نه رڳو سنڌ ۾
مگر هند ۾ به پنهنجو نالو چمڪايو هو. تنهنڪري منهنجي
پيءُ کي انهيءَ نالي رکڻ جي خواهش ٿي ۽ اهو
نالو رکيائين.

منهنجي تعليم لاءِ به بابا سائين حتي المقدور ڪوشش
ڪئي، هڪ غريب هاري ماڻهو ٻيو وري هڪ پٽ

مائٽن کي تمام پيارو هئس. غريب هوندي به مونکي ڳوٺ جي ملا صاحب وٽ پڙهڻ لاءِ موڪليندو رهيو سندس سدائين اها تمنا ۽ ڪوشش هئي ته آئون چڱي ريت علم حاصل ڪريان.

انهيءَ زماني ۾ انگريزي اسڪول تمام گهٽ هئا. تنهنڪري پهريائين ملا صاحب جن وٽ قرآن شريف پڙهڻ ويٺس. پهريون سيپارو ياد ڪيم جو اڄا تائين مونکي ياد آهي. ان کان پوءِ جيڪي سنڌيءَ جا شروعاتي ڪتاب مڪتب ۾ پاڙهڻ ۾ اچن ٿا سي سڀ پڙهيم، وري پارسي پڙهڻ لاءِ جيمس آباد تعلقه جي چونئيري لڳ ڳوٺ حاجي مبين خاصخيلي ۾ حضرت مولانا مولوي نوح صاحب ولد حاجي خميسو خاصخيلي عليه الرحمته جن جي مدرسي ۾ داخل ٿيس. ان وقت اسان جي علائقي ۾ مولوي محمد نوح صاحب جن جي والد ميان حاجي خميسه عليه الرحمته جن جي هستي قابل تعريف هئي. پاڻ اڻ پڙهيل هو ليڪن اديبن، عالمن ۽ سوشل ورڪرن جي صحبت ڪري پاڻ به هڪ وڏو خادم خلق هو.

هاري جماعت جو بنياد به اسان جي پسگردائي ۾ ان شخص وڌو هو ان جماعت جو وڏو ڪارڪن هو.

حاجي خميسي جي فرزند مولانا محمد نوح عليه الرحمته عربي جي تعليم حضرت مولانا محمد عثمان صاحب (قرآني) عليه الرحمته جن جي مدرسه ڳوٺ بنيره ۾ فارغ

تحصيل تائين حاصل ڪئي.

مولانا قرآني - بنهي وارو ان وقت زبردست عالم دين هو، اسان جي ضلع ٿرپارڪر ۾ نه بلڪ هند توڙي سنڌ ۾ ۾ وڏو عالم ليکيو ويندو هو. حاجي خميسي جي شڪل و شباهت عالمن جهڙي هئي. هو بد رسمن، پير پرستي ۽ رشوتخوري جي سخت برخلاف هوندو هو. سچ چوڻ جو ته اهڙو ڪوڙيو هوندو هو جو ڪنهن به وڏي ۾ وڏي امير ڪان به نه ڊڄندو هو. ان سچائي ڪري وڏا ماڻهو به سندس گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ اڄ تائين به سندس نالو دوستن جي دلين تي نقش ٿيل آهي.

هو جيڪا به مذاقيه انداز ۾ نڪتچيني ڪندو هو سا لاجواب هوندي هئي.

ڳالهه ڪندا آهن ته پاڻ هڪ دفعي ڪنهن وڏي جاگيردار مير صاحب جي شادي جي موقعي تي ويل هو. حاجي صاحب کي ماني ته تمام سٺي ڏنائون پر هئي ڪن ميرن جي اوبر - حاجي صاحب کي چرچي جي عادت هوندي هئي. ويتر هو شادي جو موقعو سو جڏهن ماني کائي هٿ ڌوئي فارغ ٿيو. ان بعد اُچي مندعد کي ڪمين شروع ڪيائون. ڪچهري ۾ ويٺل ماڻهن صحبح ڪيو، ته هي، ڪو نئون چرچو ضرور ڪندو. سو پڇيائون ته حاجي صاحب چا ٿي ويو؟ چيائين چا ٿي ويو! مير صاحبن جي اوبر کائڻ ڪري

مقعد ۾ اچي ڪاڇي ٿي آهي. جيڪو به مير صاحبن جو اوپارو ڪائيندو، سو .... ٿي پوندو. انهيءَ مان سندس مطلب هو ته اوبارو نه ڪائڻ - ٻي طرف ميرن جي اڳيان پٺيان ٿيندڙ ٽڪرٻلن کي ٽوڪي، انهن ڳالهين جي ٽوڪچين جي پٺ واڻکي ڪرڻ- جيئن هي ميرن، پيرن، ڪان ٽري وڃي پنهنجو پورهيو ڪري پنهنجو پيٽ پاڻ پالين.

حاجي خميسو صاحب سندس پٺ جي مدرسي جي شاگردن کي ڏاڍو پيار ڪندو هو. آڌرن نٽيو هوس ذڪر وغيره لاءِ سندس گهر به ايندو ويندو هوس. حاجي ٽوڙي سندس گهر واري ٻئي تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. اسان شاگردن مان ڪوبه گهر ڏي ڪنهن ڪم ڪار سان ويو، جي پاڻ ماني کائيندڙ هوندو هو ته زوريءَ اسان کي به پاڻ سان گڏجي ماني کارائيندو هو. ڪابه نئين وٽ يا سوڪڙي گهر ۾ ايندي هئي ته پهريائين پهريون حصو اسان پرديسي شاگردن لاءِ جدا ڪيو ويندو هو.

حاجي صاحب هاري جماعت جو ورڪر هو ۽ منهنجو ڏاڏو به اڳ چنٽري طرف ويٺل هو ۽ پاڻ به هڪ غريب هاري هو. هروقت حاجي صاحب کي هارين جون ڳالهيون ۽ زميندارن جا ظلم ٻڌائي، انهن ظالمن خلاف نفرت ڏياريندو هو. ڏاڏا سائين ڏاڍو چرچائي ۽ کل مک هوندو هو. جنهنڪري ظالم زميندارن، رشوتخور ڪامورن، ميرن ۽ پيرن جون آهلون ۽ چٽرون نامي حاجي صاحب جن کي ٻڌائيندو هو.

آنهن ڏينهن ۾ ڪن حامدن اها به پروپگنڊا هلائي ته هاري ورڪر روس جا ايجنٽ ۽ چڙتا آهن ۽ انهن کي آتان مدد ملندي رهي ٿي- حاجي صاحب تمام مشهور ۽ سچو پچو ڪارڪن هو سو بهادري ۽ بيباڪيءَ سان رشوتخورن، بدرسمن ۽ اجاين پتزيوتن خلاف جنگ جوٽيندو رهيو. سموري حياتي پيرن مريدي ۽ وڏيرپ جي خلاف لڙندو رهيو. ڪيترا دفعا مارون به کاڌائين ريش مبارڪ به پٽارايائين- پر جيئن ته تيئن وڌ.

ان وقت ۾ سکر جي طرف ابو شوڪت حمزو هوڪي هڪ شاعر هو. جنهن جون اهڙن شعرن جون چوپڙيون ڇپايل هيون سي پڙهي وڏي واڪي ماڻهن کي پڌائيندو هو.

ان وقت براج تي پهرين سرڪاري زمين هارين کي ملي، اها تحريڪ به زور شور سان هلائي هئائين. هڪڙا فارم درخواست جي نموني ۾ ڇپايا هئائين جي انهن آني جي حساب سان وٺي هاري جماعت لاءِ چندو گڏ ڪندو هو. مون کي ياد آهي ته منهنجي پيءُ ۽ چاچي به ان وقت ڪٽڪ وٺي چندو ڏنو هو ۽ رسيدون ورتيون هيون ۽ بابا کي ائين به چوندو پڌو هوم ته بابا پاڻکي زمين ملندي ۽ پاڻ زمين وارا ٿينداسون. تون همت ڪري پڙهه جڏهن پڙهي وڏو ٿيندين پوءِ پاڻ تمام گهڻو خوش گذاريندا سون. اتڪل به سال مولوي محمد نوح صاحب عليه الرحمة جن وٽ پارسي پڙهيس پوءِ آتان ڇڏي

ڏگهڙي تعلقي ۾ مراد علي مهر نالي هڪ نيڪ مڙس جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ داخل ٿيس. ميان مراد علي مهر صاحب هڪ چڱو زميندار ۽ نهايت ديندار هو. هي به رشوتي ڪامورن، پيري مريدي، بدرسمن، ڏاڙن ڪي پيرن وٽ وڃي وڃڻ جي سخت خلاف هو. سنڌس ذات وارن کي سدائين منع ڪندو هو ته پيرن جي پوڄا هرگز هرگز نه ڪريو. هنن جو چيو ڪڏهن به نه مڃو نه وري ڪين گهرن ۾ اچڻ ڏيو. سنڌس قوم، هن نيڪ مرد جو چوڻ نه مڃيو ۽ ان جي برخلاف به ڪم ڪندا رهيا. نيٺ خطا کاڌائون. جو هڪ پير ٿارل شاه نالي هڪڙي مريديائي پچائي ويو. جا شايد اڃا تائين زنده آهي. اهي اڄ وارا پير ڪري ڪوٺيا آهن. ڪاڇيلا اسٽيشن جي اولهه طرف انهن پيرن جو ڳوٺ آهي ۽ ٿارل شاهه جو ميلو به لڳندو آهي. ان خراب واقعي کان پوءِ هو صاحب سدائين هنن سان سخت جنيون ڪندو هو. جنهنڪري ڪيترا سنڌس عزيز به سنڌس دشمن ٿي پيا. ان وقت ملڪ ۾ سنڌ تي پنجابين جي ڪاهه ڪاهان زور شور سان هئي. هي صاحب ان جي به سخت مخالف هو. جنهنڪري ڪيترا دفعا هنکي سنڌس عزيزن ۽ پنجابين پاڻ ۾ ملي ڪوڙيون سازشون سٽي جيل جا دروازا به ڏيکاريا. مگر آڻ نه مڃيائين. مرد مجاهد ٿي نهايت دينداريءَ سان ظالمن ۽ رشوتخورن جي خلاف وڙهندو رهيو. پرهيزگار ته ايتري قدر هوندو

هو جو پنهنجي پٽ جي ڪا ڳالهه خلاف اصول ڏنائين ته هڪدم ڪيس پنهنجي ڳوٺ مان لوڏي ڪڍي ڇڏيائين ۽ جيستائين هو توبهه تائب نه ٿيو تيستائين پنهنجي گهر ۾ به اچڻ ڪونه ڏيندو هوس.

ميان مراد علي پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ مدرسو به قائم ڪيو جنهن ۾ اٽڪل ڏيڍ سئو شاگرد تعليم وٺندا هئا. مدرسي جو وڏو مدرس مولانا محمد اسحق صاحب پرڳڙي هو. مدرسي کي ملا اسڪولس جي آفيسرن کان ڪجهه گرانٽ به ملندي هئي. ليڪن ڪمي پيشي لاءِ ميان مراد علي پاڻ جوابدار هو. هو صاحب ماني ڪانسواءِ شاگردن کي ڪتاب، ڪپڙا وغيره به ڏيندو هو. سندس ڪل پيدائش جو ٽيون حصو مدرسي ٻلي هوندو هئو. باقي چوٿين حصي تي پنهنجي سادي سودي زندگي بسر ڪندو هو. مون سان خاص پيار هوندو هوس. پاڻ چڱو ڄاڻو هو. مون کي راهداري ۽ درخواستون وغيره لکڻ ۽ جملا ڪتب آڻڻ سيکاريندو هو. دعا ڪري سدائين هيئن چوندو هوم ته ”ڇورا! تون منهنجي اسڪول مان سٺي تعليم حاصل ڪري هڪ لائق ۽ فائق انسان ٿيندين.

ڪيدي نه ٿجان مرد مجاهد ٿجان. رشوت خورن، پيرن، سيدن جي بدرسمن جي خلاف جهاد ڪندو رهجان. هي منهنجي وصيت ڪڏهن به نه وسارجان.“

اٽون سندس پيار ۽ محبت، استاد صاحبن جي سٺي پڙهائي ۽ شفقت جي ڪري ٣ سال مدرسي ۾ رهيس.

جت ڇٺي چوڪي پارسي جي تعليم حاصل ڪيم-
-ڪندر تائين سڀ پارسي ڪتاب آتي پڙهيس - سنڌيءَ
جا ٻه شروعاتي درجا مون اتي پاس ڪيا. اهو عجب
زمانو هو. اڄوڪن شاگردن کي ڏسي عجب وٺيو وڃيم
جي ٽيبلن تي ڇمچن سان بوڙ پلاءُ کائيندي به ماني
مان ڪٿين ويڪون پيا ڪيندا ۽ بورڊنگ جون گلائُون
ڪري پڇڻ جون پيا سٽون سٽيندا . اسين ان وقت پري
پري ٻن ٽن ميلن تي فقر وٺڻ ويندا هئاسين. اسان سان
ڪيترا مون جهڙا غريب شاگرد هئا جن کي جتي به
ڪانه هئي. پير اگهاڙا هوندا هئا. گرميءَ ۾ فقر يا
خمس جو وارو ايندو هو ته ويندا هئاسين. گرميءَ جي
ڪري پير جلندا هئا. پري کان ماهو ڇيٽو ڏسي وٺي
ڊوڙندا هئاسون ۽ ان تي پير رکي پنهنجا پير ٺڏا ڪري
وري پنڌ پوندا هئاسون. اهڙي طرح اهو ٻه ٽي ميل
مفاصلو پورو ٿيندو هو. رات جو ڪٿي لسي ۽ ٻاجهر
اسان شاگردن جو خاص طرح طعام هوندو هو. پر ان
ڪٿي لسي ۽ رب ۾ جا لذت ۽ ميٺاڄ هو جو اڄ ست
رڇي، بوڙ پلاءُ ۾ به ڪا لذت ڪانه ٿي اچيم. شاگردن
جي پاڻ ۾ اهڙي محبت هوندي هئي جو موڪل وارو
عرصو هڪ ٻئي کان روئي موڪلائيندا هئاسين .

منهنجو پيءُ ۽ چاچو انهي وقت مراد علي مهر جي
گهر کي مزدوريءَ تي لوڙهو ڏيندا هئا. پوءِ جڏهن
اچي وهندا هئا ته آئون به وٽن اچي وهندو هوس ته

وڏيرو مراد علي بابا سائين کي چوندو هو ته ”محمد خان! ڪن ڏينهن کان پوءِ هي تنهنجو پٽ، پنهنجي همت ۽ بيباڪانه هلت چلت جي ڪري ملڪ ۾ نالو ڪيندو“ بابا صاحب فرمائيندو هو ته وڏيرا صاحب الله سائين شال هي تنهنجا اکر اگهائي —

بابا سائين هڪ هاري آهي. مگر سندس محبت علم وارن سان تمام گهڻي هوندي هئي. بابا سائين کي ڏينهن ميرپور خاص تعلقي جي مبارڪ لغاري جي ڳوٺ ۾ به اچي رهيو هو جت ڪوئلن جي مزدوري ڪري ١٢ آني حساب سان ڪوئلن جي ڳوٺ مٿي تي کڻي ميرپور خاص ۾ وڪڻي پنهنجو گذران ڪندو هو. ان بعد وري ميرپورخاص ۾ ڪوڏي مل جي مشين تي ڪتر جو ڪم ڪندو هو جتان ١٥ رپيه مهينو ملندو هوس. جن مان گهر جو خرچ ۽ منهنجا ڪپڙا ۽ ڪتاب به وٺندو هو. ان وقت جا ١٥ رپيه هن وقت جي سؤ کان وڌيڪ ۽ برڪت وارا هوندا هئا.

پارسي پوري ڪرڻ کان پوءِ ساڳي مدرسي ۾ عربي شروع ڪيم. مدرسي جي مخالفت ته سڀ وڏيرا ڪندا هئا. پر خاص ڪري ان وقت جي وڏيرن مان خاڪو مهر پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪوڙن ڪيسن ڪندي به ڪين گسندو هو. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته مدرسي جي پير ۾ وڏيري جي ڦٽين جو ڪرو رکيل هو. ڪنهن حاسد اچي ڪرتي کي باهه ڏني. ته چئي سوَ

مٿن جو ڪرو ته سڙي ويو پر مدرسي جي جاءِ جو ٻه
ڪچ حصو سڙي پسر ٿي ويو. وڏيري جي مخالفن اهو
اهو هٿل هلايو ته پيرن جي پٺ ڪري وڏيري جو
ڪرو سڙيو آهي- ڪن حاسدن وري شاگردن تي هنيو
ته اها باهه ڪري ڪي خطابين ڏني آهي- مگر هن صاحب
نه ڪنهن شاگرد يا ٻئي ڪنهن کي ڏوراپو ڏنو نه
ڪجهه چيو. رضا تي راضي رهي ڪٿي مان ڪيائين.
ان بعد وري اسان جي ڳوٺ غلام علي فقير لغاريءَ
۽ مولوي حاجي محمد لغاري عرف مولوي عبدالڪريم
صاحب مدرسو ڪوليو. ڳوٺ جي سولائي تي ٽهڪري
اتي اچي پڙهڻ لڳس ۽ ڪجهه عربي جا ڪتاب پڙهيم
انهيءَ زماني ۾ رفيق ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڏگهڙيءَ
جو مختيارڪار هو ۽ مولوي صاحب سان سندس دوستي
هئي ۽ هميشه مدرسه ۾ ايندو هو. رفيق جتوئي انهيءَ
مختيارڪاريءَ جي دور ۾ تمام سادو، هردلعزيز، ملنسار
۽ غريبن جو همدرد هوندو هو. مونکي ياد آهي ته رفيق
جتوئي هڪ دفعي اسان جي ڳوٺ آيو. ڳوٺ جي زميندارن
ڏن چٽن ڏينهن کان تياري ڪئي هئي تمام گهڻو فروٽ
ڪاڏن، مٺايون، شربت گهرايا ويا هئا. حلوا، پلاءُ، شيرنيون ۽
ٻيون شيون ڏاهي رکيون ويون مگر جتوئي صاحب اهي سڀ
شيون غريبن ۽ شاگردن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيون- ۽
پاڻ ٻاجهريءَ جي ماني کير سان کاڌائين - انهيءَ سادگيءَ
مانهن تي ڏاڍو اثر ڪيو آنهن ڏينهن جي مختيارڪاري

اڇوڪي زماني جي ڪليڪٽري ڪان گهڻو وڏيڪ هئي.

رفيق جتوئيءَ جي انهيءَ حاڪماڻي وقت واري همدردي اڃا تائين گوٺاڻن کي ياد آهي. آئون ڪجهه وقت اتي پڙهيس انهيءَ کان پوءِ ترت منهنجي شادي ٿي. شادي ٿيڻ سان ڇڻ مونتي وڏو بوجهه پئجي ويو. لاچاري پڙهڻ کي ڇڏي. پيٽ قوت لاءِ بنيءَ جو ڪم ڪرڻ لڳس. سال کن بنيءَ جو ڪم ڪيم. ان ڪان پوءِ ڳوٺ ۾ هڪ لغاري ڀاءُ سان گڏجي ريزڪي دڪان کوليم. آئون غريب هوس، موڙي پروچ جي هئي. سال گذرڻ بعد پتين جي حساب ڪتاب ۾ ڏي وٺ تان پروچ اڇي مٿيو. ٿڙ ٿپ هن کي ڪلف ڏيئي مونکي لوڏي ڪڍيائين ٻاهر. انهيءَ اوچتي ۽ ظلم زبردستي جي واقعي مون تي ۽ بابا سائين جي دل تي ڏاڍو درد آميز درد پيدا ڪيو. ليڪن همت جو سندرو ٻڌي وڻ ڪپي پنهنجي هٿن سان ڪنڌي ڏيئي ننڍڙو چونرو ٺاهي ان ۾ دڪان کولڻ جو ارادو ڪيم. ٽن مهينن جي لڳاتار ڪوشش بعد دڪان کي ٻاهران لوڙهو ٻه ٻه ڏيئي وبس دڪان جو در به مون هٿن سان ٺاهيو. دڪان تيار ٿيڻ بعد ١٠ رپيا ڪٺي سامان خريد ڪرڻ لاءِ ڊگهوڙي ويس. ۽ واپس سامان مٿي تي ڪٺي اچي هٽ ملايم. دڪان سان منهنجو گذارو چڱو ٿيو. هڪ حلوائيءَ کان ڏندو سڪي ريزڪي دڪان سان گڏ. پڪوڙا ۽ مٺائي ٺاهڻ به شروع ڪيم. سال کن پوءِ چونري

کي اڇي اڏوهيءَ ورتو جنهنڪري ڇونرو اڇي ڏمڻ لڳو مون وٽ پئسي جي تمام تنگي هئي. لاچار هڪ ڳڌم هٿ ڪيم جنهن تي مٽي ڏيوٺي ٢٠ فوٽ ڊگهو ١٤ فوٽ ويڪرو هڪ ناهوڪو صفحو پنهنجي هٿن سان پاڻ تيار ڪيم - پوءِ هٿان هٿان ڇت جو سامان داسا، ڪامون پٽيون پٽ سٽ ڪري ڇت به اڏيم. منهنجو ڏاڏو - لهارڪو ۽ واڍڪو ڪم ڪندو هو. ان جا اهي اوزار به گهر ۾ پيل هئم، هٿ سان ڳڌ واڍڪو ۽ لهارڪو ڪم به شروع ڪيم - انهيءَ کان علاوه سگري ۽ استري وٺي ڌوٻي جو به ڌندو چالو ڪيم. پيڙيون پڌڻ به سکيس - مطلب ته جيڪو به ڪم ملندو هوم سو ڪندو هوس سمورو وقت ڪل، خوشي، مشغولي ۽ وندر ۾ گذري ويندو هو.

منهنجو خاڪسار ٿيڻ: انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڳوٺ ۾ هڪ دوست اسڪول ماستر هو اهو ٻاهران آيو هو سو خاڪسار تحريڪ جو پيغام کڻي آيو - ۽ شهر جي نوعمر جوانن کي پريڊ ڪرڻ سيکارڻ لڳو - خاڪي ڪپڙا پهرائي خاڪساري جو ”اخوت“ جو نشان سيني کي چهٽايائين. منهنجي ڳوٺ جي خاڪسارن جو مرڪز منهنجو دڪان ٿيو - اسين به دوستن جي ديکا ديکي جي ڪري خاڪسار ٿياسين. جوش خروش سان ڪم ڪي لڳي وياسين. ۽ ٻين ڏورانهن خاڪسار دوستن سان خط و ڪتابت ڪرڻ لڳاسين. خاڪسار تحريڪ جو هڪ ماهوار

رسالو جو مرحوم مير نصير محمد خان نظامائي "خاڪسار سپاهي" جي نالي سان ڪڍيو هو اهو به گهرائي پڙهيم انهيءَ ڪان پوءِ لاهور جي "الاصلاح" اخبار به گهرايم خاڪسار تحريڪ جو لٽريچر تذڪره، قول فعل، اشارات. مولوي جو غلط مذهب ۽ پيا به ڪتاب پڙهيم. جن منهنجي دل تي گهرو اثر ڪيو. ڳوٺ جا جاهل ملان ۽ پير سيدن جا مريد منهنجي سخت مخالفت ڪرڻ لڳا ته آن ڪان وڌيڪ تحريڪ جو ڪم ڪرڻ لڳس. يوپي ۾ خاڪسارن جو ٽڪر ٿيو ته اتي محاذ قائم ڪيو ويو. لکنو ۾ شيعه سني فساد ڪندا هئا تن کي ڏاهڻ لاءِ خاڪسارن ڪوشش ڪئي ۽ آتي ويا ته انهن کي جيل ۾ بند ڪيو ويو. بلند شهر ۾ خاڪسارن تي گولي به هلائي وئي. انهي وقت تحريڪ جا مجاهد لکنو ويا تي آئون به سنبت ۾ هوس ته خبر آئي ته محاذ ختم ڪيو ويو.

١٩٤٠ع ۾ لاهور ۾ سڪندر حيات خان خاڪسار تحريڪ تي بندش وڌي. خاڪسار انهيءَ جي پڇڪڙي ڪري ٣١٣ خاڪسارن جو هڪ جٿو روانو ڪيو جنهن تي گولي هلائي وئي. ڪيترا خاڪسار شهيد ٿيا. آن بعد سنڌ مان به جٿن روانا ڪرڻ جو آرڊر ٿيو. اسان جي ڊگهڙي جا سالار اسلم چوڌري ۽ شيرمحمد لغاري مونکي حڪم نامو ڏيڻ آيا. آئون اُنوقت هڪ باغ ۾ مزدوري ڪندو هوس جو مون مقاطع تي ورتو

هو. اُن ڏينهن باغ جي انبن پهرين شاخ ڏني هئي.
آئون اُها پڪل شاخ کڻي آيو هوس. شام جو پٺي
سالار صاحبان آيا مونکي هلڻ لاءِ حڪم ڏنائون. مون
گهران ماني آندي سا کائي آهي ٿانو آتي ئي رکي گهران
موڪلائيءَ کان سواءِ روانو ٿيس. ڇاڪاڻ تہ خبر هيم
تہ موڪلائڻ سان ڪڏهين بہ ڪونہ ڇڏيندم. پيا جيڪي
بہ ڳوٺ جا خاڪسار هئا تن کي هلڻ لاءِ چيم .مگر هو
نہ هليا. اسين رات ئي روانا ٿياسون منهنجي ڳوٺ وارن
منهنجي ارادي کان منهنجي مائٽن کي واقف ڪيو.
ماءُ پيءُ جو فقط آئون هڪڙوئي اکين جو آسرو هوس.
سي راتو رات پيرو کڻي منهنجي پويان پيا. ڊگهڙيءَ
شهر ۾ اچي پڇا ڪيائون تہ خاڪسار ڪٿي ٿا رهن.
صبح جو ڪين خاڪسارن جي مرڪز جو پتو پيو. هي
اچي انهيءَ ماڙي هيٺان ويٺي رهيا. آئون ماڙي تان
سڀ ڪجهہ ويٺو ڏسان مگر هيٺ اصل نہ لهان ڇاڪاڻ
تہ خاڪساري عقيدي موجب راهہ خدا ۾ جان جي
قرباني ڏيڻي هئس. سو هاڻي انهيءَ قرباني کي پٺ
ڏيئي ڪيئن پٺ تي وڃان. ان حال جي ڪري منهنجا
بہ ٽي ڏينهن انهيءَ ماڙي ۾ ئي صرف ٿيا. آخرڪار
مائٽ ويچارا نااميد ٿي روئي رڙي واپس گهر موٽيا.
اسين جمعي جي ڏينهن گاڏي ۾ سوار ٿياسون.
منهنجي سوٽ جمع خان کي جا خبر پئي سو لاڙيءَ
تي چڙهي ميرپور کان اچي منهنجو اڳ ورتائين ۽ هڪ

سپاهيءَ کي ٻه وٺي آيو جيئن ميرپور ۾ گاڏي آئي ته مونکي ڪٺي پڪڙايائين. مون سپاهي کي چيو ته مون کي ڪهڙي ڏوهه ۾ ٿو گرفتار ڪرين؟ ان تي سپاهي جواب ڏنو ته هيءُ تنهنجو چاچو ٿو چوي ته تو چوري ڪئي آهي. مون چيس ته ڀيرين چاچا کان پڇ ته مون ڪهڙي چوري ڪئي آهي. هن چاچا کان پڇيو. ان تي چاچا چيو تہ تہ هن ڪا چوري ڪانہ ڪئي آهي مگر خاڪسارن سان ٿو وڃي. ۽ سندس ماءُ پيءُ روئي روئي انڌا ٿي پيا آهن- ان ڪري آئون هن کي وٺڻ آيو آهيان. ان خبر ٻڌڻ شرط سپاهي مونکي ڇڏي ڏنو.

اسين ٻاهر آياسين پر چاچو صفا نہ ڇڏيم. ڪيترن ماڻهن کي گڏ ڪري چوڻ لڳو ته هن کي سمجهايو. پهلوان جي هوٽل تي ڪيترن ماڻهن جو هجوم مونکي وڪوڙي ويو. تن ٻه مونکي چڱي طرح سمجهايو: مون هنن کي دلاسو ڏنو ته هاڻي آئون ڪونہ ٿو وڃان. اهڙي ريت چاچاڪي آتي ڇڏي لڪي پيشاب جي بهاني سان آئيس، هنن کي مون چيو ته هاڻي مونتي ڀروسو ڪريو آئون اچانٿو. ائين ڪري آئون وٺي ڀڄس سوميرپورخاص کان ريلوي لائين ڏيئي رتن آباد اسٽيشن تي پهتس، اجا گاڏيءَ کي دير هئي سو سلطان آباد آيس ته گاڏي آئي هڪدم چڙهي ويٺس. گاڏي ۾ ويهڻ شرط دوستن جي جاچ ڪيم. شير محمد لغاري ۽ چوڌري اسلم ٻه مونکي ڏٺو تن پاڻ ڏي اچڻ لاءِ اشارو ڏنو. آن گاڏي مان لهي وري هنن

واري گاڏي ۾ چڙهيس ۽ هڪدم سوٽ ڪوٽ هٽ
وارو پاتي- ڊريس بدلائي پاڻ کي اهڙو اجنبي بنايم جو
گاڏيءَ ۾ ويٺل منهنجن مائٽن ملن به ڪنهن مونکي
ڪونه سڃاتو. حيدرآباد اسٽيشن تي هو سلوار وارن ڏي
نهاريندا رهيا- آئون هنن جي اکين اڳيان گيٽ تان
متي هليو آيس. ٻاهر نڪرڻ بعد اسين الهداد چنڊ جي
گهوٽ آياسين. جت اسان جو مرڪز هو. آني پهتاسون
هڪ ٻه رات رهي پين خاڪسارن دوستن جو انتظار
ڪيوسين. اچيتن چڱي چوکي تياريءَ سان جهاد ۾
شريڪ ٿجي. آخر ٽن ڏينهن کان پوءِ گهڻو ڪري
سڀ خاڪسار اچي ويا. مگر مير فتح خان تنبي
جان محمد وارو ۽ ڪي ٻيا ڪوڙا بهانا ڪري پچي
واپس روانا ٿيا. باقي اسين پندرهن ڄڻا روانا ٿياسون.
اسان کي روهڙيءَ ۾ اچڻ لاءِ حڪم هو اتي پهتاسين.
درياه جي ڪناري وار مبارڪ واري مسجد ۾ ترسيا سون
ٻن ڏينهن بعد ٣١ ڪن خاڪسار اچي گڏ ٿيا. جن ۾
مولوي خير محمد نظاماڻي- حافظ رڪن الدين (جو بوءِ
شهيد ٿيو) حڪيم حاجي علي اڪبر نوراني، ڊاڪٽر
شير محمد نظاماڻي، محمد عيسيٰ نظاماڻي، شريف درزي
مکيه ڪارڪن هئا.

٣٠ مئي ١٩٤٠ تي روهڙي اسٽيشن تان گاڏي ۾
سوار ٿي منڊي ديري جي اسٽيشن تي اچي لٿاسين.
ڪن مجاهدن وٽ ته ملتان جون ٽڪيٽون به

هيون. اسان پنهنجا بيلچا بسترن ۾ لڪائي ڇڏيا ان هوندي بہ سي - آء - ڊي وارن کي ڪا خبر پئجي ويئي هئي. تن اطلاع اڳيئي ڪري ڇڏيا هئا. اسٽيشن خانپور تي پوليس اچي چرقر ڪئي، جنهن جي ڪري اسان جي سالار اسان کي وردين پهرڻ جو حڪم ڏنو. اسان حڪم جي موجب هڪدم ورديون پائي لال اخوت جا نشان ڇڏين تي هٿي پنهنجا بيلچا تيار ڪري نڌڙيون حمال شريفون پنهنجي بغل ۾ وجهي تيار ٿياسون. بگر بگل فوجي وڳو ۽ جهنڊو آيو ڪري سڀ لهي پياسون. اسٽيشن تي هزارها ماڻهو اچي مڙ يا مولوي صاحب تقرير ڪئي جا نهايت جوشيلي هئي. پوليس سمجهيو تہ هنن کي هتي اسين گرفتار ڪري نہ سگهنداسين. تنهنڪري گاڏي کي هلڻ جي اجازت ڏنائون جڏهن لوڏران اسٽيشن تان گاڏي چري تہ هڪ ٽڪيٽ ڪليڪٽر اسان جي سالار کي چٺي اچي ڏني. تہ وچ ۾ گاڏيءَ تان لهي وڃجو. نہ تہ اڳيان شاهنال ريلوي اسٽيشن تي پوليس گهڻي جمع ٿيل آهي. جيڪا توهان کي گرفتار ڪندي.

سالار اسان کي حڪم ڪيو تہ تيار ٿيو پنهنجو سامان هٿن ۾ ڪٺو جو گاڏيءَ تان لهڻو آهي. اسان جلدي تيار ٿي وياسين. سالار - گاڏي جي زنجير ڇڪي گاڏي بيهاري. گاڏي بيهندي اسين هڪدم لهي پياسون. ۽ سالار جي حڪم موجب لائين ۾ بيهي وياسين.

جهنڊي وارو اڳيان هو ۽ بگل وارو بگل وڄائي رهيو هو. خدا جي فوج خدا جي زمين تي مارچ ڪرڻ لڳي. ٽڪيٽ ڪليڪٽر ۽ گارڊ ٽڪيٽ جي گهر ڪئي مگر سالار جي هڪ ئي دڙڪي سان گاڏي ڪئي هلڻ جو حڪم ڏنائون ۽ هي راهي ٿي ويا. اسان جو مارچ لوڌي طرف شروع ٿيو اهو وقت شام جو هو. ڪلاڪ ڪان پوءِ وري اوير طرف ڦرياسون. وري پوئتي هلڻ لڳاسين. جيئن جهنگل سان مارچ ڪندا پئي وياسين. ٿيئن انهيءَ وقت ۾ پيئڻ لاءِ پاڻي ڏڪ نه اسان کي هٿ ڪونه لڳو. اڃايا بکيا به خوشي سان هلندا رهياسين تان جو لوڌار ڪان نڪتل پئي ريل جي رستي تي اچي پهتاسون. سڄي رات پنڌ ڪندا لنڊيون لتاڙيندا عصر مهل رڪن پور اسٽيشن تي اچي پهتاسون. اسٽيشن تي فقط هڪ ڏيو چمڪي رهيو هو. پاڻي به ڪونه هو. مشڪلات سان به ٿي گلاس پاڻي هٿ لڳو جو ڏڪ، ڏڪ پيتوسين ۽ سپاهي ڀري تي ويٺا، پيا سالار جي حڪم موجب سمهي رهيا. گاڏيءَ جي اچڻ جي گهنڊي وڳي حافظ رڪن اسان سڀني جون ٽڪيٽون وٺي آيو. گاڏي آئي سڀ گاڏيءَ ۾ چڙهي ويٺاسون. ويچارا غريب ماڻهو اسان جي گاڏي مان لهي ٻين گاڏن ۾ وڃي ويٺا، چوڻ لڳا ته سوين پوليس هنن جي انتظار ۾ ريل جي پٽڙيءَ تي ويٺي آهي. لاهور ۾ خاڪسارن تي هلايل گولين جون خبرون هنن اڳ ۾ ئي ٻڌيون هيون. ان ڪري

هو ويچارا لڪي ويا هئا اسين گاڏي ۾ رڳا پاڻ ۾ ئي
هئاسون. صبح سويــلي خــانيوال اسٽيشن تــي گاڏي
پهتي. گاڏي بيهڻ سان پوليس جي چرپر شروع ٿي ويئي
۽ اسان جي گاڏي کي گهيرو ڪري ويئي. ايتري ۾
٥، ٦ لاريون پوليس جون ملتان کان پرجي آيون. هڪ
زميندار به ڪي هاري پوليس جي مدد لاءِ وٺي آيوهو.
جنهن جي نالي جي پوءِ خبر پئي ته پوليس جو نوازيل
انگريز جي خانبهادري لقب جو ممتازيل خانبهادر فريد خان
هو. هڪدم مئجسٽريٽ ايس ڊي ايم آيو. پــوليس جا
آفيسر ۽ صوبيدار به آيا. اسان جي سالار مولوي صاحب
جن کي چيائون ته اسان کي توهان جي گرفتاري جو
حڪم مليل آهي ۽ توهان گرفتار ٿي وڃو. ان تــي
مولوي صاحب هنن کي چيو ته اسان جون ٽڪيٽون
منٽگو مري جون آهن. اوستائين اسان کي وڃڻ ڏيــو
اتي به پوليس آهي آءا اسان کــي پاڻهين گرفتار ڪنديءَ
انهيءَ ردڪد ۾ هنن اسان جو گاڏو اتــي ئــي ڪاٽي
ڇڏيو ۽ بي گاڏي لاهور رواني ٿــي ويئي. اسان جو
گاڏو پليٽ فارم تــي بيهاري پوءِ پوليس پاڻ ۾ صلاح
مشورتــون ڪــرڻ لڳي ته هنن کي ڪهڙي-ريت
گرفتار ڪجي.

آخرڪار مولوي صاحب گاڏيءَ جون دريون بند
ڪري اندران اسان کي چيو ته بيلچا ڪڍي بيهو ۽ جي
اٿون ڇوان ته حفاظت ڪريو ته بيلچا هٿجو. ايتري ۾

پوليس کي حڪم ٿيو ته هنن کي گرفتار ڪريو. ٿنهن
تي پوليس هڪدم اسان تي حملو ڪيو. گاڏيءَ جون
دريون پوليس سنگينن سان پڃي ڇڏيون. اسان ٻه اندران
بيلچا هڻندا رهياسون. هنن وٽ سنگينون، بندوقون ۽ ڏگهيون
لٺيون هيون. هنن گولي بازي ڪانه ڪئي، مگر لٺين،
ڪندڪن سان حملو ڪري اسان کي ڪيرائي وڌائون.
مون پنهنجي زندگي ۾ پهريون دفعو هي مقابلو ڏٺو هو.
سنگينون چمڪات ڪري پئي آيون. انهيءَ لڙائي ۾
پهرين صف وارن کي سخت ڌڪ لڳا. گاڏي جي پنڃين
دروازن تي مولوي خير محمد ۽ حافظ رڪن الدين هئا
هڪ پوليس وارو سڪ دروازي ڪان جيئن مٿي چڙهڻ
لڳو ته حافظ صاحب هن کي گوڏي ۾ بيلچو هنيو ۽
هن کي سخت زخمي ڪري وڌو. سڪ کي سخت غصو
آيو. پر ۾ بيٺل هڪ سک سپاهي کان بندوق ڦري
سنگين جا ٥، ٦ وار حافظ رڪن الدين تي ڪيائين جن
جي ڪري حافظ ڪري پيو. دروازي مان پوليس جا
سپاهي مٿي چڙهي آيا. مولوي خيرمحمد نهايت جوان مردي
سان سندن مقابلو ڪيو. آخرڪار سڀني خاڪسارن کي
گرفتار ڪري ڪنڌ ڪان جهلي گهليندا گاڏيءَ تان هيٺ
ڪيرائيندا ٿي ويا. سڀني کي پڪي پليٽ فارم تي
آندائون. حافظ کي سخت ڌڪ لڳا هئا وري جيئن
گاڏي تان ڪيس اڇلايائون ته هو بيهوش ٿي ويو. گهڻو
رت وهندو ڏسي پوليس وارا چوڻ لڳا ته : او مرگيا.

او مرڳيا ـ ۽ اسان جا منهن ان طرف کان ڦيرائي ٻئي طرف ڪيائون. بندوقن جي کڙڪن ۽ لٺين سان اسان سڀني جي خوب سنڀال لڌائون. ان بعد لانگ بوٽن جي ٺڏن ساڻ اسان کي اڌاري تلاشي وٺڻ شروع ڪيائون، ۽ مشير ناما ٺاهيائون. انهن پوليس وارن ۾ ڪي نيڪ بندا به هئا، جن هن ڪربلائي واقعي تي سخت رنج ۽ افسوس ڪري پاڻ ۾ هيٺين پٽي چيو ته: 'هائي هائي، هم يزيدي هوگئي، پيٽ ڪي لئي اپني مسلمان ڀائيون کو اسان مار ڏنا'. ايتري ۾ خانيوال شهر جا مسلمان تمام گهڻي انداز ۾ اتي اچي ويا، جن پوليس کان اسان کي ماني کارائڻ ۽ پاڻي پيارڻ جي اجازت گهري جن اجازت ڏني. هي ڪٺين شيون، مانيون ۽ ٺڏو ڪٺي آيا هئا. اسان پاڻي ڍڪ، ڍڪ پيتو باقي ماني ۽ شين کي ڪنهن به هٿ ڪونه لاتو ـ هڪ بدن تي زخمن جو سور، ٻي طرف هڪ محسن بهادر سپاهي جي شهادت يعني حافظ رڪن الدين جو لاش مبارڪ اکين آڏو رکيل هو. نيٺ اٽڪل هڪ بجي ڌاري پوليس سڀ ڪارروائي مڪمل ڪري اسان کي هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهه ۾ رسا وجهي ڪٺي لارين تي چاڙهيو.

مولوي صاحب آيل ڪوٽ جي ماڻهن کي يعني خانيوال جي مسلمانن کي چيو ته: "اي مسلمانو ـ هي شهيد جو لاش توهان جي ٿي سپرد آهي ـ ۽ اسين هتي جيل وڃي رهيا آهيون." ان وقت هڪ عجيب نظارو هو. هتي

مسلمانن ۾ اسان جي اڪين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هنن وڏي آواز سان چيو ته اوهان ڪوبه فڪر نه ڪريو. اسين سڀ انتظام ڪنداسين.

اسان کي لارين تي چاڙهي سڌو ڊسٽرڪٽ جيل ملتان تي ڪٺي آيا. اسان پنهنجي سالار جي حڪم موجب وضو ڪري ٻانگ ڏيئي نماز لاءِ جماعت تيار ڪئي ان خبر تي جيل جو وڏو جيلر آيو، جو هڪ هندو هو. ان اچي چيو ته ميان "يہ جيل هي- يهان آپکو الگ الگ نماز ادا ڪرني هوگي. همارا سارا نظام تم درهم برهم نه ڪرو، تم جيل ڪي قانون مطابق جماعت ڪي سات نماز ادا ڪر نهين سڪتي". تنهن تي مولوي صاحب چيو ته "هم نماز پڙهني ڪي لئي تو جيل مين آئي هين هم باجماعت نماز تو پڙهينگي ليڪن صبوح و شام پريڊ ڀي ڪرينگي. آپ ڪسي طرح ڀي همين روڪ نهين سڪتي". انهيءَ ڪشمڪش جي ڪري جيل ۾ شروعاتي گڙ ٻڙ پيدا ٿي. شام جو سڀني کي الگ الگ ڪري انڌارين ڪوٺين ۾ بند ڪيائون. هڪ گرمي، ٻي اونده انڌوڪار. ٽي طرف وري بدبوءِ. ڏهن فوٽن جي همچورس ڪوٺڙي. ڪنا، ڏنڊڻ، ڪاڪوس خانو، سڀ آٽي. ڪنا، پيشاب واري پاٽ مان پڇ ٻوڙي، اسان جي ڇاتي تي اچي ڇٽڪار ڪندا هئا.

ڪلاڪ ڪلاڪ کن ڪان پوءِ پهري تي پوليس وارو دروازي تي زور سان ڏنڊو هڻي چوندو هو ته

”بول جوان، بول جوان“ جيستائين کيس جواب نہ ڏيو هو تيستائين نک، نک ڪندو رهندو هو. اهي شروعاتي راتيون تمام تڪليف ده ۽ ڏکيون گذرنديون هيون. ليڪن انسانذات پهاڙ کان به سخت آهي جي ڪيڏيون ۽ ڪيتريون مصيبتون ۽ تڪليفون درپيش اچن ٿيون تن کي برداشت ڪري سگهي ٿو. اهڙي ريت ٻه هفتا گذريا ته اسان کي هڪ مئجسٽريٽ اڳيان پيش ڪيو ويو. آهو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ به شايد ڪو ڪٽر هندو هو. جو پهريئن شنوائي تي فقط هي سوال پڇيائين ته اوهان خاڪسار آهيو. سڀني هڪ آواز ۾ جواب ڏنو ته هائو اسين خاڪسار آهيون. ٻي شنوائي تي سڀني کي سڏي ڪورٽ ۾ ٻڌايو ويو ته اوهان خلافِ قانون جماعت جا فرد آهيو تنهن ڪري توهان کي ڇهه، ڇهه مهينا جيل جي سزا ڏجي ٿي.

سزا ملڻ بعد اسان سڀني کي قيدين جا ڪپڙا ڏنا ويا. سي ڪلاس قيدي هجڻ ڪري اسان تي جيل جو پورهيو به مقرر ڪيو ويو. مُنجِ جو وانڻ اٽڪل ٿي سير ڪٽڻ ناهٺو پوندو هو.

پير جهڪو اسان تي پوليس جو وڏو ڪيس هو سو جيل جي اندر هلندو هو. اسان جي طرفان مهر محمد صادق وڪالت ڪئي ۽ ملتان جو وڪيل ملڪ ڪرم ايزد نالي سان آن به اسان جي وڪالت ۾ چڱو ڀيرو ورتو. مرحوم نصيرمحمد نظاماڻي وڪيل به

شنوائي تي ايندو هو. ٻه دفعا مير علي احمد صاحب ٻه جيل ۾ اچي اسان سان ملاقات ڪئي هئي. ايترين تڪليفن ۽ دردن هوندي ٻه خاڪسارن ۾ جيڪا محبت ۽ ميناج هو ان جي ڪهڙي تعريف ڪريان. هو هڪ ٻئي کي حقيقي ڀاءُ کان ٻه وڌيڪ پيار ڪندا هئا. خاڪسارن جي محبت ۽ همدردي جهڙو پيار مون اڄ تائين ڪنهن ٻه سياسي ورڪر ۾ ڪونه ڏٺو آهي.

جيل جي نظام کان علاوه اسان جو پنهنجو ٻه جيل ۾ انتظام هوندو هو. اسان جا ڪئمپ سالار اول، جيل سالار بارڪ، سالار محتسب، سالار مشقت، وغيره جا سالار مقرر هئا.

جيل وارن کان سمورن جو ڪم هڪڙو سالار وٺي ايندو هو. پوءِ سيني کي قطار ۾ بيهاري، جيڪي ناچاڪ بيمار هوندا هئا، انهن کي ڪم کان ڇُٽي ڏني ويندي هئي باقي جيڪي تندرست هوندا هئا تن کي اهو ڪم ڏنو ويندو هو. سڀ گڏجي تمام محبت ۽ پيار سان ڪم ڪندا هئا. اٺون پيڙهن جو موالي هوس ليڪن خانيوال کان جيئن قيد ٿيس تيئن جيل ۾ بيڙي نه ملڻ ڪري پيڙين کان صفا آهو ڪٽي ڇڏيم ۽ اڄ تائين بيڙي کان بچيل آهيان. اسان جي پريڊ، روزاني باجماعت نماز، محبت ۽ خلوص جي ڪري جيل جو عملو اسان تي خار کائيندو هو. آخرڪار جيل جي قانون مطابق هنن اسان جي سالارن تي پيشي ڪئي. ڇهه، ڇهه

هفتا سالارن کي انداري ڪوٺي ۾ بند ڪرڻ جي سزا ڏني ويئي. جيل ۾ اسان کان الڳ ڪيو ويو. ان تي اسان جي خاڪسارن مطالبو ڪيو ته اسان جي سالارن کي اسانوٽ موڪليو جي اسان جا سالار اسان کان الڳ ڪيا ويا ته پوءِ اسان کي هن جيل مان بدلي ڪري ٻئي جيل ۾ موڪليو وڃي. ٻي صورت ۾ اسين هن جيل ۾ نه رهنداسون.

هنگامي جي شروعات. انهيءَ تي جيل اندر سخت افراتفري مچي ويئي. شام جو جڏهين ساڍا چار سؤ خاڪسار باريڪن ۾ بند نه ٿيا تنهن تي جيل وارن کي سخت پريشاني ٿي. ٻاهران پوليس به گهرايائون. جيل جي سپريڊنٽ سيانپ ڪري شام جو اسان جي سالارن کي گهرائي چيو ته چڱو توهانکي ٻئي جيل ڏي ٿا موڪليون. ٻئي جيل تي موڪلڻ لاءِ بيڙيون هڻيون پونديون آهن. تنهنڪري توهان بيڙيون هڻايو. سالارن جي حڪم تي سيني بيڙيون هڻائڻ شروع ڪيون. ليڪن بيڙيون ڪٿي پيون. تنهنڪري جيل وارن کي بهانو ملي ويو. چيائون ته اينريون بيڙيون به ڪين آهن تنهن ڪانسواءِ ٻاهرين پوليس به نه پهتي آهي. رات جا ڏهه ٿي ويا آهن. اڄ ڏهيو صبحاڻي موڪلڻ جو بندوبست ڪنداسون. سالارن جي حڪم تي سيني خاڪسارن پاڻ کي جيل اندر بند ڪرايو. بيڙيون لڳرائي باريڪن ۾ بند رهيا صبح جو جيل وارن کي بيڙين کولڻ لاءِ

ڇيو. مگر هنن باريڪن ۾ پيڙين ڪولڻ ڪان صفا نابري واري. خاڪسار باريڪن ۾ بند رهيا. پيشاب ۽ پائخاني جي بدبوءِ خوب ڦهلڻ لڳي. لاچار تنگ ٿي سالارن جي حڪم تي اهي لڳل پيڙيون ٽوڙڻ شروع ڪيو سين. سڀ گڏجي هڪ جي پيڙي کي لڳا آن جي پڇڻ ڪان پوءِ ڪم آسان ٿي ويو ۽ پيڙيون پڇي سڀ تيار ٿيا. ٽيڙيون واڻ جون ڪولي لوهي ڏنڊن کي ويڙهي وڙهڻ جا هٿيار ٺاهيا ويا.

آخرڪار مجبوراً بئي ڏينهن سيني کي باريڪن مان ڪوليو ويو. انهيءَ ڏينهن به جيل ۾ بند ٿيڻ ڪان انڪار ڪيائون. ۽ چيائون ته يا سالار انڌيرين ڪوٺين مان ڪڍي واپس آندا وڃن. يا اسان کي بئي جيل ڏي بدلي ڪيو وڃي. جيل جي قانون موجب شام جو قيدين کي باريڪن ۾ بند ڪرڻو آهي. ليڪن ته بند ٿيڻ ڪان انڪاري هئاسون. ان ڪري تمام وڏو گوڙ مچي ويو. ٻاهران پوليس جو وڏو انگ اچي ويو اٽڪل ۹ بجي ڊاري مئجسٽريٽ پوليس سميت اندر آيو ۽ چيائين ته اوهان باريڪن ۾ هليا وڃو نه ته. اوهان جا لاشا به باريڪن ۾ بند ڪيا ويندا. ان تي وقتي سالار باريڪن ۾ بند ٿيڻ جو حڪم ڏنو. مگر هڪ ڪراچيءَ جي مڪراني خاڪسار جوش وچان سينٽرل جيل جي جيلر کي ڏنڊو وهائي ڪڍيو. ان تي مئجسٽريٽ اسان تي لاٺي چارج ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پوءِ ته پوليس

اسان خاڪسارن ني اڇي للين جا وسڪارا کياء ڪيترا ويچارا سخت زخمي ٿي پيا جن کي اسپتال رسايو ويو. جيڪي خطرناڪ نظر آين تن کي پيڙبون هٽي اونداهين ڪوٺين ۾ بند ڪيو ويو. بي انتها تڪليفون ڏنيون ويون. تان جو پهريون شروعاتي ڪيس جيل اندر هلي پورو ٿيو جنهن ۾ ۲۸ خاڪسارن کي اڍائي سال جيل مولوي خير محمد نظامانيءَ کي ساڍا چار سال جيل جي سزا ڏني ويئي. اها سزا پهرين ڇهه مهينا پوري ڪرڻ بعد ملي هئي. پهرين سزا ڪاٽڻ بعد به اڍائي مهينا وري ڪچي جيل ۾ هئاسين. آن بعد پهرين ڪيس واري سزا ملي. بي دفعي اسان کي وري قيدين وارا ڪپڙا پهرايا ويا ۽ سختي ڪيائون. ان وچ ۾ ڪيترا خاڪسار ڇٽا. ڪن کي فيروزپور ۽ انبالا جيل ڏي بدلي ڪيائون. انهيءَ پهرين ڪيس واري بي سزا کان اڳ منهنجو پيءُ ملاقات لاءِ ملتان جي پيرن جي معرفت آيو ته آئون معافي وٺان. ان ڳالهه کان مون صفا نابري واري. ويچارو ٦-٧ ڏينهن جيل جي گيٽ تي روئي رڙي نااميد ٿي واپس موٽيو. اسين سڀ انهيءَ جيل ۾ رهياسون. مولوي صاحب جي جتي وارن ۽ خانيوال وارن خاڪسارن هائي سزا خلاف سيشن ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي. ملتان جي گرمي ۽ سوڙهين ڪوٺين، ڪئن ۽ ٽنبڙن جي چرپر جي ڪري به اسان جي دل کي ڪوبه لوڏو ڪونه آيو ۽ پنهنجي ڪئي تي ڪڏهين

۾ پشيمان نہ ٿياسين. گرميءَ جي ڪري سڄي بدن تي ڦرڙيون نڪري پيون هيون. جي رات جو گهڻو سور ڪنديون هيون مگر ڪابہ پرواھ ڪانہ هئي. ڪجھ ڏينهن گذرڻ بعد اسان کي اندارين ڪوٺين مان ڪڍي وري باريڪن ۾ رهايو ويو.

ڪبوترن جو شڪار:-

جيل ۾ ڪبوتر تمام گهڻا هوندا هئا. ننڍپڻ کان منهنجو باغن جي ڪم سان وهنوار گهڻو هو. جنهنڪري گلول جو تمام چوڙڙو هوس. ڪبوتر جام ڏسي منهنجي دل اچي هرکي. ڇا ڪيم جو بوٽ جي تري جو ربڙ ڪڍي. ان کي چلي سنهون ڪري هڪ ڪاٺي هٿ ڪيم جنهن ۾ ربڙ وجهي گليل ٺاهيم. باريڪ جي پر ۾ ڪنيارخانو هو ان مان مٽي کٽي گوليون ٺاهي ڪبوترن جو شڪار ڪندو هوس. آئون هڪ ٿي روزانو ۲۰ - ۲۵ ڪبوتر شڪار ڪري سيني خاڪسارن کي گڏ ڪارائيندو هوس. بصر ۽ تيل جام هوندو هو ۽ تريل ڪبوتر ڏاڍا لذيذ ٿيندا هئا. پر ڪبوترن جي کائڻ ۽ گرمي جي ڪري منهنجي بدن ۾ گرمي ٿي پيئي. ۽ بخار بہ اچڻ لڳو. اهي هئا جيل جا ڏينهن جي خوشيءَ سان پئي گذارياسين.

سياسي قيدين سان جيل ۾ ملاقات:-

هي ٻهريون ٿي موقعو هو جو مونکي حيدرآباد کان دور پرديس ۾ گهارڻ جو موقعو مليو هو. آئون اڻ چاڻ

هوس. مون کي سياسي بحرانن جي ڪابه سوجهه ٻوجهه ڪانه هئي. نه سياسي جماعتن جي ستن ۽ اصولن جي خبر نه وري جماعتن جي ليڊرن جي ڪا واقفيت هئي. ان وقت ڪانگريس طرفان انڊيا جي تحريڪ پکڙي رهي هئي ۽ سنڌ ۾ وري حر تحريڪ جو به زور شور هو. هن جيل ۾ ڪيترن جماعتن جا اڳواڻ خاص طرح ڪانگريسي، احراري، سوشلسٽ، ڪميونسٽ، قيدي ساڳي جيل ۾ بند هئا ـــ ڀڳت سنگهه جي پارٽي جا به قيدي بند هئا ـــ جليانوالا باغ ۾ جن تي گوليون هلايون ويون هيون سي به اتي هئا. بابا قيصر سنگهه جيڪو ٢٠ سالن کان جيل اندر بند هو. انهيءَ سان ملڻ جو شرف حاصل ٿيم. هو سفيد ريش بزرگ ڏسڻ ۾ پي آيو، سندس چهرو نور وانگر پي چمڪيو. جنهن مان شرافت، شجاعت ڏيئي وانگر پئي ٻکي. انگريزن جي دشمنيءَ ۾ حر مجاهد سچو رتو پيو هو. پنهنجي ڪئي تي ڪڏهن به پشيماني ظاهر نه ڪيائين. هميشه آزادي جو ڀوت سندس سر تي سوار هوندو هو. سندس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ نيڪ ڳالهيون رکيو آزاديءَ خاطر هونديون هيون. قيد جا قيدي، هندو مسلمان سڀ سندس ڏاڍي عزت ڪندا هئا. خاص ڪري سک ته پنهنجو پيشوا ڪري سمجهندا هئس.

پيو چوڌري عطاءُ الله جهانيا هو سو به ان وقت جيل ۾ هو. ڪيترا احرار جماعت جا ليڊر ۽ ڪارڪن هئا.

حافظ نعمت الله نابينا، احراري ليڊر به ان جيل ۾ هو. هو معذور ساٿهو جيل ۾ تمام لاچار هو جو هن کي اُٺ ويهه ۽ ڪاڪوس وغيره جي سخت تڪليف هئي. هن کي اسان پاڻ وٽ رهايو. هو به اسان وانگر سي ڪلاس ۾ هو. بين ڪن ڪانگريسين ۽ سوشلسٽن کي بي ڪلاس مليل هئا. مگر ماڻهن ۾ هن ويچاري معذور لاءِ ڪابه دلچسپي ڏسڻ ۾ ڪانه آيو. جو ڪٽي هن کي ڪاڪوس ۾ نين، يا بسترو وڇائڻ ڏين. هن حافظ کي اڍائي سال سزا مليل هئي جو هن فوج جي ڀرتيءَ خلاف هڪ جلسي ۾ غزل پڙهيو هو. هي آها فوج جي ڀرتي هئي. جن ڪعبه خدا تي گوليون هلايون هيون. انهي غزل جا ڪي بند مون کي اڃا تائين ياد آهن جي هي آهن. پنجاب جا ماڻهو فوج ۾ تمام گهڻا ڀرتي ٿي ٿيا جن کي خاص طور ترڪن ۽ عربن جي خلاف استعمال ڪرڻو هون. ان ڪري حافظ پنهنجي شعر ۾ ماڻهن کي اپيل ٿو ڪري ته اهڙي فوج ۾ ڀرتي نه ٿيو-

شعر

مؤمنو اب تو غيرت مين آنا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا
اب نه ترکون پر گولي چلانا
اب نه عربون کو جا کر ستانا
اب نه ڪعبي کي پردي جلانا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا

اب نہ مونڈل مربے ملینگے
اب نہ اپني بچوں سي آبے ملیںگے
ھورھا ھے فرنگي رواں
فوج میں بھرتي ھوکر نہ جانا
چاھي دار پر ھمکو چڑھ دو
چاھے توبوں کے آگے اڑادو
ھم تو گائیںگے یھی ترانا
فوج ۾ بھرتي ھوکر نہ جانا

پيو ھڪ پارسي ۽ پنجابي ۾ خواب ھو جو ڳايو ھئائون.

راتین سي پیا مبنون خواب آگیا
گئے فرنگي ایتھون انقلاب آ گیا.

انھن شعرن ۾ انگريزن جي ھتان وڃڻ جي پيشنگوئي ۽ غيرت آميز جملا ھئا۔ تہ جيئن ڪوبہ مسلمان فوج ۾ ڀرتي نہ ٿئي.

ھڪ انقلابي ڪميونسٽ سان ملاقات:-

انھيءَ جيل ۾ ھڪ ڪامريڊ ھيرا لعل نالي جوان بي اي پاس ڪيل بہ ھو. جنھنکي ۱۴ سال جيل جي سزا مليل ھئي. ھو وڏو بھادر ڪميونسٽ ھو. ھن انگريزن جون ڪيئي موٽرون جلائي ڇڏيون ھيون. جنھڪري ھن کي چوڏھن سال سزا ڏني ويئي ھئي. جيل ۾ بہ ھن وٽ لٽريچر تمام گھڻو ھو. ھن وٽ مارڪسزم بابت ڪافي لٽريچر ھوندو ھو ڪتابن جا ڍڪي

ڏکرا اهڙا به هئا، جي مونکي سمجهائيندو هو، ۽ چوندو هو ته انگريزي ڏوکي سکڻ گهرجي مگر جيل ۾ انگريزي سکڻ جي مون لاءِ ڪا به سهوليت ڪانه هئي، ان هوندي به زمين تي ليڪن وسيلي اي.بي.سي لکڻ سکيس اهو جوان سمورو وقت نون هالن جي هڪ نوجوان آگيڏني سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سرمائيداري متعلق اسان کي سمجهائيندو هو، مگر اسان جا سالار اسان کي هن جي صحبت کان منع ڪري چوندا هئا ته هي خدا سائين جا منڪر آهن اوهان کي به پاڻ جهڙو منڪر مولا بنائي ڇڏيندا. اسين انهيءَ حيرانيءَ ۾ مبتلا هئاسون ته هي ڪيئن خدا جو منڪر هوندو ــ؟

هي ڪامريڊ ارادي جو پڪو، بهادر ۽ انگريزن جو جاني دشمن هو. هارين جي همدردي ۽ مزدور جماعت جي تحريڪ جو بنيادي تصور منهنجي دل ۾ ويهي ويو. هن جي صحبت منهنجي ذهن ۾ هڪ نئون ولولو پيدا ڪيو، ان کان علاوه ڪجهه اردو اخبارون ۽ رسالا به ڏيندو هو، مگر انهيءَ وقت اردو به پوري سمجهه ۾ ڪانه ايندي هيم، ازانسواءِ دوستن جي آکڻ ڪري ته هي خدا جا منڪر آهن تنهنڪري هن کان ڇرڪندا به هئاسون. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن پورا ٿيندا پئي ويا. سوا ٻن سالن کان پوءِ اوچتو شام جو اسان پنجن خاڪسارن کي سڏ ٿيو. گيٽ تي وڃڻ بعد معلوم ٿيو ته اسان کي اپيل مان آزادي ملي آهي، اها خوشخبري

پڏي جيل جا ڪپڙا لاهي، دوستن کان موڪلائي جيل
کان ٻاهر نڪتاسين. ريل جي ٽڪيٽ جي بدران
اسان کي پاسون ڏنيون ويون. جيل جو ڪمپائونڊر
خاڪسارن جو همدرد ۽ هڏ ڏوکي هو. رات جي ماني
پنهنجي گهر آڻي اسان کي کارايائين، ۽ وري ستاسون
اچي وڪيل ملڪ اڪرم جي ڪوٺي تي - آسر مهل
گاڏي تي چڙهي سنڌ ڏي راهي ٿياسون. حيدرآباد ۾
لهي خاڪسارن جي مرڪز ٽان تي ميرپورخاص پهتس.
انهن ڏينهن ۾ لنڊو هلندڙ هو انهي تي چڙهيس گاڏي
اچي جيمس آباد بيٺي. ڏٺم ته هڪ ماڻي جو عزيز رهجي
ويو هو پاڻ اڪيلي سر اسٽيشن تي روئي رهي آهي
ان ڪري آئون ڊگهڙيءَ بدران جيمس آباد لهي پيس،
خاڪسار اصولن موجب مسڪين، بي واهه جي مدد ڪرڻ
مون تي فرض هئي تنهنڪري ورهن جي سڪ کي ترڪ
ڪري اتي لهڻ جو ارادو ڪيم. تنهنجو پوئين گاڏيءَ
۾ سندس عزيز ٻه آيو. مائيءَ کي سندس حوالي ڪري
گاڏي تي چڙهڻ تي ويس ته اوچتو منهنجو پيڙهو پيءُ
ٻه اتي جيمس آباد اسٽيشن تي ساڳيءَ گاڏي جي ٽڪيٽ
وٺي چڙهڻ لاءِ آيو. هو ٻه منهنجي حال احوال وٺڻ لاءِ
پيز خاڪسارن وٽ ويو هو. اوچتو سندس نظر مون
تي پئجي ويئي ٻوڙي خوشيءَ مان اچي مونکي ڀاڪر
پاتئين. پدري شفقت جي ڪري روئي مون کي ڳلن تي
چميون ڏيڻ لڳو. اسين ڊگهڙيءَ کان لهي ڳوٺ روانا
ٿياسون. منهنجي پهچڻ کان اڳ ڪنهن آمان کي منهنجي

آزاد ٿيڻ ۽ خير سان اچڻ جي خوشخبري ٻڌائي هئي. هوءَ ويچاري به گهڻو پنڌ ڪري ڳوٺ کان ٻاهر منهنجي ملڻ لاءِ آئي، پيا به ڳوٺ جا ڪيچ ماڻهو اچي گڏ ٿيا، گهر تائين هڪ چڱو خاصو چڻ غريبانو جلوس هو.

ڳوٺ ۾ ڪجهه وقت رهڻ بعد ڪرم علي لغاريءَ جي ڳوٺ جي دوستن جي دعوت تي آتي ويس. انهن دوستن منهنجي اهڙي عزت افزائي ڪئي جڻ ته آئون بيت الله شريف جو حج پڙهي آيو آهيان. مهمانيون کائي موڪلائي وري ڳوٺ آيس. هي ١٩٤٣ جو زمانو هو ان وقت اوچتو سکر وٽ براج کي ڪو گهارو پئجي ويو هو، جنهنڪري ڪيئي ڳوٺ ٻوڏ هيٺ اچي ويا هئا، ان ٻوڏ جي ستايلن جي سهائتا لاءِ اسان خاڪسارن کي حڪم مليو. پين خاڪسارن سان گڏ آئون به سکر روانو ٿي ويس- ٿي چار ڏينهن ماڻهن کي کاڌي پهچائڻ ۽ دوا درمل ڏيڻ ۾ صرف ڪياسين. وري اسان جي ڊيوٽي شڪارپور مقرر ڪئي ويئي، اسان سکر کان پيڙين تي چڙهي ۹ ڪلاڪ گذرڻ بعد مس مس اچي شڪارپور پهتاسون. ڏٺوسون ته جن رستن تان ٽانگا ۽ موٽرون هلنديون هيون اُت پيڙيون ئي پيڙيون نظر اچي رهيون هيون—

مستري فيض محمد خاڪسار اسان کي قلعه ڪاقلم سراءِ جي ڊيوٽي تي لڳايو. ١٥ ڏينهن شڪارپور ۾ خلمت خلق ڪندا رهياسين، ان بعد هرڪو پنهنجي ڳوٺ ڏي روانو ٿيو، جڏهن ڏگهڙيءَ پهتس ته مونکي معلوم

ٿيو ته منهنجي وچ ڏانهوڻ منهنجي ماءُ کي ناٽڪ ڏک ٿيو ۽ هوءَ ويچاري ان زهر جي وسيلي منهنجي جدائيءَ جو داغ دل ۾ کڻي دارالبقا ڏي راهي ٿي وئي- ٻچاڙيءَ وقت هڪ ٻئي جو منهن به نصيب نه ٿيو.

ان دکدائڪ اوچتي حادثي جي ڪري ڏاڍو ڏک ۽ افسوس ٿيم. پيءُ به مائٽ آهي ليڪن حقيقت جي ڪري اولاد لاءِ ماءُ جهڙو ڪوبه همدرد ۽ محبت‌دار مائٽ ڪونه آهي.

گهڻو وقت مغموم رهيس- ان بعد ڏاڏي وفات ڪئي وري ويجهڙائي ۾ چاچو به وفات ڪري ويو. چاچي ڪان پوءِ سگهو ويچاري پيءُ جا ١٢٠٠٠ سالن جي هئي سا راهه رب ڏي راهي ٿي.

غمن جا پهاڙ مون هڪ الهڙ ۽ اڻ آزمودگار جي سر تي ڪڙڪي پيا. ٻيو وري پاڻيچاري جي ٻن پوٽن، ٽيجهي، چاليهي - بارهي، تن ته هيڪاري مون مسڪين کي حيران ڪري ڇڏيو.

وڏو قرضي ٿي پيس جنهن منهنجي دلي جذبن ۽ ۽ امنگن کي اکرن وانگر چڻ ڦرهيءَ تان ميساري ڇڏيو.

١٩٠٤ع ۾ جهڏي طرف هڪ محسن دوست ميان امام علي خان وٽ روزگار جي تلاش ۾ ويس- هو صاحب به مون وانگر، آئيون چاڙهيون ڏٽ ڏهاڙي سومرا - جي مصداق مسڪين آهي. مگر سندس دل درياه آهي. هن صاحب مونکي پاڻ وٽ رهڻ لاءِ چيو. هو به خاڪسار آهي ڪجهه وقت سندس ڳوٺ ۾ رهي سندس

لڪچڙهه جو ڪم ڪندو رهيس، ان بعد ديهه دڙيلي تعلقه ساماري ۾ پنهنجي مقاطع تي موڪليائين. هنگوري خاصخيلي جي ڳوٺ رهي زمين جي سنڀال ڪندو رهيس. مگر جيل کان پوءِ منهنجي طبعيت اها بيجا رهي. آها گرمي، اها ڪنگهه ۽ خارش - نيٺ بيمار تي پيس. ڪجهه وقت جهڏي شهر ۾ ڊاڪٽرن جو علاج ڪرايم مگر فائدو ڪونه ٿيو. پوءِ نيٺ تنگ ٿي وري پنهنجي گهر آيس - آتي به بيماريءَ نه ڇڏيو آتان وري علاج لاءِ حيدرآباد ويس. ان وقت ڪنگهه سان گڏ سنهون تپ به ايندو هوم. ڪجهه ڏينهن قاضي محمد اڪبر مفت علاج ڪندو رهيو ۽ ماني به پنهنجي گهران ڪارائيندو هوم. هڪ ڏينهن مونکي چيائين ته پلوُرسي ٿي وئي آهي اِن مان پاڻي ڪڍائڻو پوندو. ان بعد صدر جي ڊاڪٽر محمد اسماعيل علاج ڪيو. ڊاڪٽر ضياءُ الدين شيخ به ڪجهه وقت علاج ڪيو. رهڻ لاءِ جاءِ ڪانه هئي. جنهنڪري شاهه مڪائي نزديڪ حسين منزل ۾ رهيس. ان کان پوءِ پاور هائوس جي ڀر ۾ مير علي احمد جي بنگلي تي رهڻ لڳس پر پنڌ پراهين هجڻ ڪري خاص فرحت يا آرام نصيب نه ٿيو.

آخرڪار - ڊاڪٽرن مون کي مشورو ڏنو ته آئون ڪنهن ٿڌائين پهاڙي جاءِ تي ڪجهه وقت وڃي رهان. ان کان سواءِ طبعيت ڪانه سڌرندي. آئون غريب، هٿين خالي هوس. ان ڪري منهنجو اتي وڃڻ ناممڪن هو. اوچتو ڪنهن دوست صلاح ڏني ته سنڌ جو خاڪسار

مجاهد رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي هنوقت مسوري پهاڙ تي وينل آهي. تون به اُتي وڃ اها خوشخبري ٻڌي بسترو گول ڪري ڪجهه دوائون ساڻ ڪُٺي ٽڪيٽ وٺي گاڏي تي چڙهي مسوري روانو ٿيس. بيماري جي ڪري منهنجي حالت ابتر هئي پر همت نه هاريم سڌو ڏيرهه دون ويس. اتان گاڏي تان لهي لاري تي چڙهي مسوري پهتس. مسوري هندستان جي يوپي صوبي جو پهاڙ آهي. هنڪي عروس البحال به ڪري چوندا آهن. هي جبلن جي ڪنوار آهي.

گهڻي جدوجهد ۽ پڇا ڳاڇا بعد نيٺ رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي جي جاء تي پهتس. هو صاحب مونکي خوش خلقي سان مليو ۽ رهڻ لاء جاء ڏنائين بسترو مونوٽ موجود هو.

مسوري جي آب هوا جلد مونتي اهڙو اثر ڪيو جو جلد بخار چڙي ويم ۽ ڪنگهه گهڻجڻ لڳي ۽ بڪ به گهڻي وڌي ويئي.

رئيس غلام مصطفيٰ تمام گهڻو پائيندو هوم ليڪن نوڪرن جي بي پرواهي ڪري بک مرڻ لڳس. نيٺ رئيس صاحب کان موڪل وٺي سنلس مدد سان راڊل هوٽل جي ڪمري ۾ رهڻ لڳس. ماني پنهنجي پاڻ ناهي کائڻ لڳس منهنجي طبعيت سڌرڻ لڳي دوستن کي امداد لاء خط لکيم. ڪيترا خاڪسار دوست به مليا. ان دور ۾ مولانا آزاد جو هڪ ڪتاب 'مسلمان اور ڪانگريس' مون خريد ڪري پڙهيو. جنهن ڪري

آئون مولانا جي طرز تحرير جو شيدائي ٿي پيس. پوءِ مون سندس تصنيفات جا گهڻا ڪتاب پڙهيا. ان کان اڳ مون کي علامه مشرقي جي ڪتابن کان سواءِ ٻيو ڪوبه لٽريچر پسند ڪونه ايندو هو. ٿوري وقت ۾ ڪانگريس جو هڪ وڏو اجلاس آتي ٿيو سو ڏسڻ ۽ وڏن ليڊرن جو تقريرون ٻڌڻ. اتي مونکي به شوق ٿيو ته آئون به تقرير ڪري سگهان. پوءِ ته تقرير جي مشق ڪرڻ شروع ڪري ڏنم صبح سويل ناشتو تيار ڪري ڪاٺي ويندو هوس جهنگ ۾. اتي وڻن سامهون بيهي ڳالهائيندو هوس. اتي منهنجي طبعيت گهڻو سڌري ويئي جيترو به وقت مسوري ۾ رهيس رئيس غلام مصطفيٰ منهنجي مدد ڪندو رهيو. قدري دوست ۽ گهر وارا به امداد موڪليندا هئا.

سادا ٽي مهينا مسوري ۾ رهيس. منهنجي طاقت ۽ توانائيءَ ۾ بي حد اضافو ٿي ويو. ان بعد وري واپس سنڌ ۾ آيس.

هاري حقدار جي ڪاروبار جي شروعات:-

ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد هارين جي حفاظت جو ڪم شروع ڪيم. هڪ ڳاڙهي جهنڊي هٿ ۾ ڪئي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پيدل گهمڻ شروع ڪيم ۽ آهستي آهستي ڳوٺاڻن اڳيان تقريرون به ڪيم. ظالم زميندارن ۽ ڪامورا شاهي جي پيڙي خلاف آواز آٿاريم. انهي وقت جا ڪانگريسي ليڊر به واقف ٿي ويا.

هڪ اخبار 'مداءِ غريب' جي نالي سان ڪڍڻ لاءِ

درخواست ڪيم ۽ اجازت بہ مليءِ. مگر ضلع جي هڪ پراڻي اخبار نويس منهنجو اهو خيال لاهي ڇڏيو. ان ڏينهن ڪانگريس طرفان ڊگهڙيءَ ۾ وڏو ميڙ ٿيو. آن ۾ مهاشيہ هوت چند آسناڻي 'جنم ڀارت' جي ايڊيٽر سان ملاقات ٿي. آهستي آهستي ڪم ڪي وڌائيندي اڳتي هلائيندو رهيس.

مراد علي مهر جنهنجي مدرسہ ۾ مون تعليم ورتي هئي- سو هڪ ڏينهن مونکي مليو. منهنجي ڪم کان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ دعائون ڪرڻ لڳو تہ خدا توکي صالح ڪري. رشوت خورن ۽ ظالم زميندارن کان ڪڏهين بہ نہ ڊڄ ۽ همت سان اڳتي وڌندو رهہ.
آخرڪار هتين خالي هجڻ سبب ڪاربان پنا وٺي پنهنجي هتين اشتهار لکي ڀهراڙي جي ڳوٺن ۾ مکيہ جاين تي وڃي هڻندو هوس. جينئدي سميت ڪم ڪندو ۽ هلندو رهيس. پيدل هلندي وٺن ڪي ماڻهو سمجهي جهر جهنگ ۾ تقريرون ڪندو هوس. جيئن مونکي ڳالهائڻ جو تجربو ٿئي.

١٩٤٥ع جي پڇاڙي ۾ آئون لوڪلبورڊ جي اليڪشن ۾ اميدوار بيٺس. ڊگهڙيءَ تڪ سان مون وٽ ڊپازٽ جو پئسو ڪونہ هو. سو گهر واريءَ جي نٿ هڪ سو روپين ۾ وڪڻي ڊپازٽ رکيم. آن وقت ان ڪم ۾ خالصہ بلگير سنگهہ ۽ حسن سنگهہ زميندارن ڏاڍي مدد ڪئي. ۽ نامينشن پيپر بہ انهن ڀري ڏنو. پيپر ڪا غلطي هئي رد ٿيڻ جو وڏو انديشو هو. ليڪن

هن همت ڪري سمورو ڪم سر انجام ڪرائي ورتو. ان کان ٿورو اڳ حيدرآباد ۾ لنڊي جان محمد جي هڪ پراڻي خاڪسار سان بحث مباحثو ٿيو. چيائين ته اليڪشن ۾ رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي کي اسين پٽ ۾ ڪُٽائي مارينداسون. اها ڳالهه مونکي پسند نه آئي. مون کيس چيو ته جي تون ٻيهندين ته توکي آئون غريب ٻه پٽ ۾ ڪٽائي ماريندس. هي ٻه انهيءَ تڪ ۾ان اميدوار هو. ورڪ چالو ٿيا هي مير ڪن سيدن، پيرن کي منهنجي .ڳوٺ غلام علي فقير ۾ وٺي آيو ان لاءِ ته هو مونکي هٿ ڪٽائي. مون صفا نابري واري. ان بعد منهنجي ڀيڙتي والد صاحب کي گهرايائون ۽ چيائونس ته اسين ٿو وٽ هلي آيا آهيون تون پنهنجي پٽ کي سمجهاءِ ته اليڪشن ۾ نه بيهي. اسان هيترن، پيرن، وڏيرن، سيدن ۽ ميرن کي ملن ڏي. جيڪي خرچ جا پئسا اسان تي رکو سي ٻه اسين ڏيڻ لاءِ تيار آهيون. موقعو هٿان نه وڃايو. هڪڙو پٽ اٿو. اهو پيرن، سيدن کان نه پڄايو. پير ڪارا نانگ آهن. انهنجي ڏنگڻ کان پنهنجو پاڻ بچايو.

منهنجو پيءُ ويچارو مون وٽ آيو. چيائين ته بابا پاڻ غريب آهيون هيترن وڏن ماڻهن جي منت پاڻ کي مڃڻ گهرجي. لکياري لال ڪافي ڪرامت جا مالڪ آهن. سائين جڙيل شاهه هلي آيو آهي. تون ان کي عزت ڏي ۽ اليڪشن تان هٿ ڪڻ. مون پنهنجي پيءُ کي سمجهايو ۽ چيو ته بابا هنن هيترا ڏينهن تنهنجو ڪو سلام ڪيو؟ ڪڏهن ڪو توهان وٽ آيا؟ يا توهان کي ڪٿي

گهرايائون؟ اڄ تڏهن اوهان وٽ آيا آهن جڏهن مون غريبن ۾ سڄاڳي آندي آهي. پائين ٿا ته هي غلام محمد جو کيل ڪم اڄ هتي ختم ڪري ڇڏيون. آئينده به جي ڪو غريب سڄاڳ ٿي اٿيو ته انکي هي اهڙي طرح ختم ڪندا ايندا. بابا سائين آئون ڪڏهن به هٿ ڪونه ڪلندس. جي مري ويس يا هنن مونکي ڪنهن قندي ۾ ڦاسائي جيل حوالي ڪيو ته ڪابه پرواه ڪانه آهي. جيل ڏسي چڪو آهيان. خير هو ماٺ ڪري ويهي رهيو. ۽ هي مير، پير سڀ واپس موٽيا. ان ڳالهه پڌڻ تي ڪيترن باهمت ۽ بلوقار ماڻهن مونکي مبارڪون موڪليون ۽ صدها آفرينون چيون ۽ ڪي پيرن جا دلال ته منهنجي مخالفت ۾ ڪمرڪشي ويهي رهيا.

اليڪشن جي پوين ٽن ڏينهن ۾ منهنجي مدد لاءِ غازي - اير - عبدالجبار خاڪسار به آيو. پر ڳڙي غلام مصطفيٰ هڪ موٽر ۽ لائوڊ اسپيڪر به ڏياري موڪليو - آخر اليڪشن ٿي. آئون ڪريس. جنهن مير صاحب کي ڪاميابي تي وڏو غرور هو آهو مير فتح خان به ڪريو ۽ چودري غلام حسين ڪامياب ٿيو.

ان ڪان پوءِ صوبائي اسيمبلي جي اليڪشن ٿي ان ۾ آئون اميدوار بيٺس. اها چئن تعلقن جي اليڪشن هئي. جتان هڪ اميدوار چونڊڻو هو. اهي چار تعلقه ڏ گهڙي، جيمس آباد، ميرپور خاص ۽ سامارو هئا. هر بالغ کي ووٽ جو حق به ڪونه هو. تنهن هوندي به سڄي ضلعي اندر شهرن ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ اشتهارن ۽

تقريرن جي وسيلي وجي مون جيڪا پروپيگنڊه ڪئي هئي تنهن چڱو اثر ڪيو. ان اليڪشن ۾ ڊپازٽ جي رقم ادائي سؤ رپيه رئيس محمد هاشم خان لغاري ڳوٺ آهري تعلقه جيمس آباد جي ڏنا. هو صاحب هر وقت مون سان برادرانه سلوڪ ڪندو رهيو ۽ ڪندو رهي ٿو. هو پاڻ به اخلاقن پريو ۽ شريف انسان آهي. سندس ڀاءُ مرحوم لال خان به جوان هو جنهن جي مونسان ڏاڍي دل هوندي هئي. ان جي اوچتي وفات جي ڪري رئيس محمد هاشم کي ڏاڍو صدمو رسيو. هن جي ڀاءُ لعل خان سان اهڙي دل هئي جو گهڻو ڪري ماني به گڏ ڪائيندا هئا. مونکي به پنهنجي ڀاءُ جو دوست سمجهي سدائين منهنجي مدد ڪندو رهندو آهي.

پيپر ڀرائڻ بعد اليڪشن جي ڪم ڪي لڳي ويس. ان وقت ۾ ميرپور خاص ۾ منهنجي واقفيت مير محمد ٽالپور سان ٿي جو ان وقت هاري ڪارڪن هو. هن وري پنهنجي معرفت ٻين ڪيترن هاري ڪارڪنن جمال الدين بخاري، سامي انگن ديو، ڪامريڊ عبدالقادر، جان محمد پلي، مسٽر بنا رام وڪيل سکر، ڊاڪٽر پوڄراج ۽ ٻين سان ملاقات ڪرائي. جو هي سڀ رامجي ڪولهي جي ورڪ ۾ ايندا هئا. اتي مونکي هاري ڪميٽي جي اصولن جي پوري خبر پيئي. انوقت مونکي ڏاڙهي رکيل هوندي هئي ۽ منهنجي خيالن جي ڪري انهن هاري ليڊرن منهنجي مدد ته ڪانه ڪئي پر سخت مخالفت به ڪئي ۽ مائهن کي هيئن چوڻ لڳا ته هي

هاري ڪاميٽي جو نمائندو ڪونہ آهي. مون هنن کي سمجهايو تہ بابا! آئون سنڌون سپاتو هاري ۽ هاريءَ جو پٽ پڙپوٽو آهيان، توهان منهنجي مدد ڪريو. ليڪن منهنجي هاري ڪاميٽي جي ميمبري نہ هجڻ سبب هنن قانوني طور منهنجي مدد نہ ڪئي.

مون خاڪساري کان تہ اڳ استيفعا ڏيئي ڇڏي هئي ڇاڪاڻ تہ علامہ مشرقيءَ جي فرنڊز گهرنڊز پاليسي جي آئون سخت مخالف هوس. مون تي ڪيترا خاڪسار دوست ناراض بہ ٿيا. خاص ڪري منهنجو هردلعزيز پيارو دوست محمد حسين لغاري بلوچ جو آنهي وقت خاڪساري جي ٽئين درجي جي حرض ۾ مبتلا هو. آهو تہ علامہ جي پاليسين جي خلافيت جي ڪري مون تي سخت ڪاوڙيو. ايتري قدر جو ڇُري ڪڍي منهنجي مارڻ لئي تيار ٿي ويو. مگر مون کيس ڇيو تہ پائو، توڻ مون ڪان چار سال پوئتي آهين. آئون جيڪا ڳالهہ چوان ٿو سا ڇهن سالن کان پوءِ ازخود تون بہ قبول ڪندين. ڇهن سالن کان پوءِ خاڪسار تحريڪ کان هن بہ استيفعا ڏني. هاڻي مڃي ٿو تہ برابر تنهنجي ڳالهہ سچي هئي.

اِن صوبائي اليڪشن ۾ مون تي تمام گهڻي سختائي ٿي، ڇاڪاڻ تہ مقابلي ۾ امام بخش خان ٽالپور ۽ رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرگڙي هئا.

ان مقابلي ۾ الله جي مهرباني سان غلام مصطفيٰ ڀرگڙي چڙهيو، آئون هڪ غريب هاري پوٽو هوس. ان

هوندي ٻه مونکي ووٽ مليا، پر مونکي ۽ غريب فرقي کي اهو ڪافي تجربو ٿيو ته غريب ٻه چونڊون لڙي سگهي ٿو.

ان ڪان پوءِ مون باقاعده هاري ڪاميٽي ۾ شرڪت ڪئي، ان وقت صدر ڪامريڊ عبدالقادر هو ۽ مرحوم جان محمد عبدالحليم پلي جنرل سيڪريٽري هو. تن ڏينهن ميرپور خاص ۾ هاري ڪاميٽي جو جلسو ٿيو. ڪامريڊ ڇڇو رام، جيڪو نهايت انقلابي ڪارڪن هو، تنهن تمام سرجوشيءَ سان ڪم ڪيو.

سال ١٩٤٩ع ۾ آل انڊيا ريلوي مزدورن جي هڙتال ٿي، انهيءَ ۾ ٻه رفيق مير محمد ٽالپور ۽ ڇڇو رام خوب ڀهرو وٺي اسٽرائيڪ کي ڪامياب بنايو هو.

هن ڪان ڪجهه سال اڳ سرهاڙيءَ ۾ ساليانی هاري ڪانفرنس ٿي. اُتي اسان پراڻن هاري ليڊرن جي سخت مخالفت ۾ نوجوانن کي منظم ڪريو جي تحريڪ هلائي. رفيق حيدربخش جتوئي جي صدارت جي رٽ ڏني سون. مگر هو صاحب اميدوار نه بيٺو. نيٺ اسان ڪامريڊ مير محمد ۽ ڪامريڊ عبدالقادر جي مخالفت ڪئي. رفيق مير محمد صدارت جو اميدوار بيٺو مگر ڪامياب نه ٿيو. انهيءَ سرهاڙي ڪانفرنس ۾ اڌ بٽئي جي تحرڪ شروع ڪئي ويئي. ۽ اهو نهرائي بحال ٿيو.

اُن سال مون کي جيمس آباد جي شهر ۾ هارين جي چونڊ ۾ ٢٤ ايڪڙ زمين هاريپ شرط تي ملي، اهو هارين جي زمين جي وراهپت جو ڪم چوڌري نظير احمد

روينيو ڪمشنر جي حوالي هو. هارين جي چونڊ ڪرائي هٿائين منهنجي ۽ هارين جي زمين ڏيارڻ لاءِ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوشش ڪئي، آئون آهو سچو وقت هارين جو ڪم ڪندو رهيس. پڇاڙيءَ جو مون ڪان ڪامريڊ عبدالقادر پڇيو ته توکي زمين آهي. مون چيو ته مون کي زمين جو هڪ ايڪڙ به ڪونه آهي. ان تي مسٽر نظير احمد کي چيائين ته هي اسان جو هاري ڪارڪن آهي ڪيس زمين ڪانه آهي. هي هتي سمورو وقت هارين جو ڪم ڪندو رهيو آهي هن کي به زمين ڏيو. هن مونکي دلاسو ڏنو ته تون زمين ڳولي هٿ ڪري مون وٽ اچ ته آئون توکي زمين ڏيان. عمرڪوٽ تعلقي جي ديهه باراني ۾ مون زمين هٿ ڪئي جتي اسان جي ڳوٺ جي ٻين هارين کي به زمين ملي هئي، ۽ آئون نبي سر روڊ اسٽيشن تي رهڻ لڳس. اتي مون هاري آفيس به قائم ڪئي. رفيق مير محمد ۽ جان محمد پلي به ڪڏهن مون وٽ ايندا ويندا هئا_ اتي نبي سر روڊ تي مون هڪ هاري ڪانفرنس به ڪئي اتي قادياني اسٽيٽ ۽ ٻيني سر اسٽيٽ ۾ اڌواڌ ٻٽئي جي تحريڪ شروع ڪيم. ٽالهيءَ نزديڪ قادياني اسٽيٽ جا هاري آيا جن جي ٻٽئي روڪي ويئي هئي. هنن ڊپٽي ڪليڪٽر نارا وائلي وٽ فرياد ڪيو ته هو اسان کي نه اڌ ٻٽئي ٿا ڏين، نه وري ڪو حساب ڪتاب ٿا ڪن. ان وچ ۾ هارين زميندارن جون گڏيل ڪانفرنسون به ٿينديون هيون، جنهن ۾ هارين شاهديون ڏنيون هيون

۾ زميندارن جا هي، هي ظلم آهن، وغيره.

اهي بيان رفيق حيدر بخش جتوئي جي هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪا آهن. اها اڌ بٽئي جي تحريڪ نوابشاه ضلع ۾ به زور شور سان چالو هئي، ڇو ته اُتي جا هاري به نهايت همت وارا ۽ بهادر سجاڳ هئا. تنهن ڪانسواءِ اُتي بروهي بلوچ ۽ ٻيا جوشيلا جوان ڪم ڪندڙ هئا. ڊاڪٽر هاسارام، رئيس بروهي، هالا جو بروهي جو هائي شهيد ٿي ويو آهي تن نهايت جان فشاني سان ڪم ڪيو. وڏي ڳالهه هي هئي جو انهيءَ ايراضيءَ ۾ گهڻيون زمينون هندن جون هيون، ۽ مسعود جهڙي هاري همدرد ڪليڪٽر جي اياڪاريءَ ۾ هارين کي ڏاڍو فائدو پهتو هو. ڪليڪٽر مسعود هارين جو ڀلي خواهه ۽ هر دلعزيز هو. جنهن ڪري هن جي اياڪاري ۾ هن جي ضلعي ۾ اڌ بٽئي جو رواج جلدي چالو ٿي ويو.

اُن کي ڏسي پوءِ پر وارن حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ به اهو رواج چالو ٿيڻ لڳو. قادياني اسٽيٽ ۾ ڪن هارين جا ڪرا روڪيل هئا، جن اڌ بٽئي کان وڌيڪ ان ڪڍڻ نٿي ڏنو. نيٺ ڊپٽي ڪليڪٽر امين مقرر ڪيا. هارين طرفان رفيق جان محمد پلي ۽ زميندارن طرفان چوڌري غلام محمد امين هو.

فيصلي جي تاريخ تي اسين هڪ رات اڳ اتي پهتاسون. ٽالهي اسٽيشن کان ۶ ميل پري ڪرو هو اُت هارين جي گهرن ۾ اسين لٿاسون. قاديانين مئنيجر اسماعيل خالد اسان جي مارائڻ لاءِ اُتي آيو ۽ هارين کي تمام گهڻو

دهاياڻين. تنهن ٿي ليمون ڀيل، ولي محمد لاشاري ۽
ٻيا جوانمرد لٺيون کڻي آيا ڇپائونس ته جي هاري ڪارڪنن
جو نالو وٺندؤ ته اسين اوهان سان وڙهنداسون. ان تي
هو واپس موٽيا. ۽ فيصلي تي صبح جو هو نه آيا
اسين وري واپس موٽياسون. رفيق جان محمد مرحوم به
صبح واري گاڏي ۾ آيو ٽالهي کان پيدل نبي سر روڊ
روانا ٿياسون ۽ اچي ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر کي
خبر ڏنيسون. ٻئي ڏينهن جهڏي شهر ۾ اسان جي هاري
ڪانفرنس هئي. آتي سڄي سنڌ جا هاري اڳواڻ آيل
هئا. ٽالهي کان قادياني اسٽيٽ جا هاري به ڪافي
انداز ۾ اچي شريڪ ٿيا. سنڌن ڪرڻ تي پويان فقط
ٻڍا ۽ ٻار موجود هئا. قاديانين موقعي جو فائدو وٺي
زوري ڪڻڪ ڪٽڻ تي چاهي. ان ڪري تي فقط مائي
بختاور ۽ سندس ٻڍڙو خاوند موجود هئا. تن هنن کي
منع ڪئي ته اسين ٻنئي ڪرڻ يا ڪڻڪ ڪٽڻ ڪونه
ڏينداسون. هي ويچارا ڪانتي کي جهلي بيهي رهيا.
ان تي جهيڙو ٿي پيو قادياني زميندارن گولي بازي
ڪئي. جنهن ۾ هڪ هارياڻي مائي بختاور شهيد ٿي
وئي. ولي محمد، پليو ۽ ٻيا هاري سخت زخمي ٿيا.
اسين جيئن رات واري گاڏيءَ ۾ جهڏي کان موٽياسون
تيئن اسان سان ٽالهي اسٽيشن تي اها خبر هلندڙ گاڏيءَ
۾ هارين ڪئي. ڪنري ۾ فرياد ڪيو هئائون. اسين
وري آڏي واري گاڏيءَ ۾ نبي سر روڊ تان ٽالهي واپس

آياسون، صبوح سوير جاه واردات تي پهتاسون رفيق
ڄتوئي به آيو، پوليس جو جمعدار نور محمد قريشي
سر زمين جو مشير نامو وغيره ٿاهيو، ڪيس ڪورٽ ۾
هليو، قاديانين به ڪائونٽر ڪيس ڪيو جنهن ۾ ڪي
هاري جيل ۾ وڌا ويا، آخر سيشن جج شنڪر سنگهه
ڪورٽ ميرپور خاص هارين کي آزاد ڪيو، ۽ قادياني
زميندارن کي سزا ڪيائين انهيءَ ڪيس جي پيروي ۾
آئون گهڻو آيس ويس، هارين جي طرفان وڪيل مسٽر
بنارام وڪالت ڪئي، سرڪار طرفان جناب مرزا
سڪندر بيگ وڪيل هو،

١٩٤٧ع واري اليڪشن تي، ان کان پوءِ آئون
باقاعده نبي سر روڊ تي رهڻ لڳس، پاڪستان آگسٽ
١٩٤٧ع ۾ قائم ٿيو هندو ڀڄڻ لڳا، نبي سر روڊ تي گهر
گهاٽ ٺاهي پار ڀڄا به اٽ وني آيس، اهي ٢٤ ايڪڙ
مليل مٽا ڪري مون نبي سر روڊ تي ورتا، آبادي
ڪرايم، ريزڪي دڪان به کولايم، هندن جي وڃڻ
ڪري شهر خالي ٿي ويو ماڻهن جاپون ڍاهي ڪاٺيون
پٽڻ شروع ڪيون سو انهن جاين کي به بچايم، هڪ
مانڊلي پيڙهين جي به ڪڍيم، غريب هارين جي محبت
جو جذبو جو منهنجي دل ۾ هو ان ڪري ويچارا
هاري به مون تان ساهه پساهه قربان ڪرڻ لڳا،
وري مهاجرن جي اچ اچاڻ ۾ به مٽ ڪري ڪونه
ويٺس، غريبن کي آباد ڪرڻ ۽ هنن کي گهرجون جايون

ونئي ڏيڻ ۽ سڀ ڪنهن قسم جي امداد ڪئي لڳو
ڪري دڪانن جو ڪاروبار ختم ٿيڻ لڳو پر مون
پنهنجي همت نه هاري. سنڌ جو گورنر شيخ غلام حسين
هڪ ڏينهن لوپ لائين ريل رستي دوري تي آيو هو.
انهيءَ وقت نبي سر روڊ جي اسٽيشن تي هارين کي گڏ
ڪري سنڌي هارين طرفان عرض ڪيو هوم. ته سکن
۽ هندو زميندارن جا هاري سنڌي هئا هاڻي انهن کي
برطرف ڪيو پيو وڃي. ويچارا سنڌي هاري ڪيڏانهن وڃن.
جتي هاري نه آهن اهي زمينون پلي مهاجرن کي ڏنيون
وڃن. باقي جي اڳ لوڪل هاري آباد ڪيا ويٺا آهن
تن کان اهي زمينون کسيون نه وڃن. جو محصول
وغيره مقرر ڪيو وڃي سو انهن کان ورتو وڃي. اها
ڳالهه موصوف صاحب کي معقول ڏسڻ ۾ آئي. بر وقت
هن سيڪريٽري کي لکايو. ۽ وڏي شرط سنڌي هارين
کي به زمين الاٽ ڪرڻ جو آرڊر ڪيائين. اهڙي طرح
جيئن ڪو به ڪم پبلڪ ورڪ جو هوندو هو ته ڪندو
رهندو هوس. رفيق مير محمد ٽالپر سونگي ميرپور ۾
مليو تنهنکي به نبي سر روڊ تي ونئي آيس پنهنجو دڪان
ان جي حوالي ڪيم. هي حڪمت جو ڪم ڪرڻ
لڳو. پر ته ٻارهن. جي مثال وانگر رفيق مير محمد جي
رفاقت منهنجي دل کي اهڙي تقويت بخشي جو اسان
جي چوياري ڏسي غلام حيدر به ات رهڻ لڳو ان کان پوءِ
چاچو علي محمد آرائين. غلام محمد نن‍ڊيو. علي نواز

۽ پيا ساٿي به اچي گڏ ٿيا. نبي سر روڊ تي هنن ريزڪي جو ڪاروبار ۽ سنڊيڪيٽ شروع ڪئي. آئون وري ڪجهه وقت لاءِ پبلڪ ورڪ ۾ لڳي ويس. شهر جي سڄي ڇيڙي نبيري منهنجي هٿ ۾ هئي. جا ڳالهه هتان جي چوڌري غلام محمد جي پارٽي کي پسند نه آئي. تن هڪ معمولي ڳالهه تان مون تي ڪيس ڪرايو. جنهن لاءِ ڪنري جي صوبيدار مونکي رمضان ۽ جمن چانڊيئي جي گهر گهرايو. اسين جڏهن اسٽيشن تي پهتاسون ته صوبيدار مسٽر سعيد علوي نبي سر روڊ جي ويٽنگ روم ۾ ويٺو هو سو اسان تي ڏاڍو گرم ٿيو لڳو ۽ چيائين ته مان توهان کي جيل ۾ رکندس. اهي صلاحون هن کي سردار عبدالرحمان قادياني ۽ چوڌري غلام محمد جي پارٽي وارن ڏنيون هيون. مون ڪيس جواب ڏنو ته توهان تحقيقات ڪريو. ذري، ذري تي جيل جو ڊپ نه ڏياريو، اسين ڪنواريون ڇوڪريون ڪونه آهيون جو جيل پر ڊڄنداسون تنهن تي مٿيون صوبيدار ڪاوڙجي روانو ٿي ويو. بئي ڏينهن حيدرآباد ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ هئي. آئون اُت آيس ۽ سڄي حقيقت ڪاميٽي ۾ پيش ڪيم. سڀني رفيقن ڀڪراءَ ٿي فيصلو ڏنو ته صبحاڻي آئون ۽ رفيق جتوئي ضلع ٿرپارڪر جي ايس-پي کي ملون ان وقت ايس-پي مسٽر برار رسٽن هو. تنهن سان ملياسون. ۽ جا به حقيقت هئي سا سڀ مون درخواست ۾ لکي صاحب کي ڏني.

هن صاحب بروقت ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي موڪلي ڏني.

رفيق جتوئي حيدرآباد روانو ٿيو ۽ آئون ڪوٽ هليو آيس. واٽ ۾ گاڏيءَ تي ٽنڊوري اسٽيشن تي صوبيدار جو فرسٽ ڪلاس گاڏي ۾ ويٺل هو تنهن هڪ پوليس واري کي مونکي سڏڻ لاءِ موڪليو. مون وٽ هڪ ڪتاب هو زميندار شاهي عرف ڪمدار جا ڪارناما. مون کي ڊپٽي چوڻ لڳو ته تون بغاوتي ماڻهو آهين. توکي مان جيل ۾ رکندس. تون ريلوي جي حد ۾ ڪتاب وڪڻي رهيو آهين. مون چيس ته آئون وڪڻان ڪونه ٿو، پر جي ڪٽي وڪڻان ته ان ۾ تنهنجو ڇا؟ ۽ توکي اهڙين ڳالهين ڪرڻ ۽ پڇڻ جو ڪهڙو حق آهي. ريلوي پوليس جو عملو پيو آهي اهو سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. ائين چئي مون کي چيائين ته هل اسٽيشن ماسٽر وٽ ته هو توکي ڪيئن ٿو پڪڙي جيل حوالي ڪري. لهي آيا سون اسٽيشن ماسٽر وٽ. صوبيدار هن کي چيو ته هي اعتراض جوڳا ڪتاب ريلوي حد ۾ ٿو وڪڻي هن کي گرفتار ڪريو. مون بابوءَ کي چيو ته هن جي مون سان پراڻي دشمني آهي ان جي ڪري منهنجي ٿواسائڻ لاءِ اوهان کي ٿو چوي. باقي منهنجو ڪوبه قصور ڪونه آهي.

اسٽيشن ماسٽر ته مون کي ڇڏي ڏنو، وري مونکي چوڻ لڳو ته آئون توکي گرفتار ڪندس، ٽن ڏينهن اندر. تون خبردار رهه. مون به کيس ست سريون ٻڌايون.

گاڏي هلڻ کان اڳ مون شاهدن جا نالا نوٽ ڪيا ۽ ٽڪيٽ نمبر به نوٽ ڪيا. آئون ساماري روڊ تان لهي پيادو ساماري شهر پهتس اُتان وري سڌو حيدرآباد ويس. سچي حقيقت پنهنجن دوستن ۽ هاري ڪاميٽي جي صدر رفيق جتوئي کي ٻڌايم. هڪ درخواست جيڪا ڊپٽي ڪمشنر، ڪليڪٽر جي نالي هئي، سا کڻي گاڏيءَ تي چڙهي نبي سر روڊ پهتس. منهنجو خيال هو ته ڳوٺان ٽي خبر چار وٺي پوءِ عمرڪوٽ ۾ ڪليڪٽر کي وڃي درخواست پيش ڪريان جو ان ڏينهن ڪليڪٽر جي منزل عمرڪوٽ هئي.

ڳوٺ اچڻ تي خبر پيئي ته آهو صوبيدار هڪ ڏينهن اڳ هت آيو هو. خانصاحب چوڌري غلام محمد جي منشي عبدالله پنجابي کي فريادي بڻائي هڪ ڊاڙي جو ڪوڙو فرياد ناهي، مشيرنامان وغيره ڪوڙا لکي هليو ويو آهي.

اها خبر ٻڌي آئون صبح واري لاريءَ ۾ عمرڪوٽ وڃڻ لاءِ تيار ٿيس ۽ لاري ۾ چڙهي ڪري پهتس ته صوبيدار به ڪن شاهدن کي وٺي پيو هلي عمرڪوٽ ۾ لاريءَ ۾ سوار ٿي ويهي رهيو. آئون اڳين سيٽ تي ويٺو هوس، لاري عمرڪوٽ پهتي مون ڪليڪٽر جي پڇا ڪئي، معلوم ٿيو ته هو فرش طرف شڪار تي ويل آهي. آئون شهر جي ٻن ٽن دوستن سان ملي مختيارڪار وٽ ويس جو اتي جي هارين جو ڪم هو.

آئون آفيس جي ٻاهران ٻينس تہ اندران سعيد علوي صوبيدار نڪتو۔ ۽ هڪدم مونکي چيائين تہ تون گرفتار آهين۔ هن اتيئي مشير نامون ڏاهيو ۽ اها درخواست ۽ ٻيا ڪاغذ منهنجي ڪيسي ۾ رهيا۔ عمرڪوٽ جي قلعي ڪان هيٺ لٿس تہ مرحوم جان محمد پلي مونکي پاڻ وٽ اچڻ لاءِ سڏ ڪيو۔ مون ڪيس اشاري سان چيو تہ آئون گرفتار آهيان۔ اچي نتو سگهان تنهن تي هو مون وٽ آيو ۽ صوبيدار کي چيائين ضامن وٺ ۽ هن کي آزاد ڪر مگر صوبيدار جواب ڏنو تہ هي ڏاڙي جي ڪيس ۾ جهليل آهي ۽ آئون هن جو ضامن نہ وٺندس۔ مون رفيق جان محمد کي چيو تہ توهان هن کي ڪجهہ نہ چئو ۽ رفيق جتوئي کي تار رستي هيڊڪوارٽر کي اطلاع ڪريو۔ جو هن کي هن سڄي ڪيس جي معلوميت آهي۔ آئون هن سان گڏجي هليس هي هڪ جمعدار جي گهر ويو اتان ساني ڪائي لاريءَ ۾ واپس ڪنري پهتاسون۔ ڪنريءَ ۾ هن مونکي هٿڪڙيون لڳائي سڄي شهر جو سرگس گهمايو۔ گهڻي دير بعد لاڪپ ۾ بند ڪيائين۔

شام جي وقت لاڪپ تي بيٺل پوليس کي چيائين تہ دروازو کوليو تہ آئون هن تي پنهنجا هٿ ڏاريان۔ ان تي سپاهين چيو تہ ٻڌل قيدي کي مارڻو نہ آهي اسان کي لکيل آرڊر ڏيو تہ پوءِ قيدي توهان جي حوالي ڪريون۔ آخرڪار صوبيدار روانو ٿي ويو۔ صبوح

ـ ١

جو هن لاري ۾ مونکي عمرڪوٽ موڪليو ۽ منهنجو ريمانڊ هفتي جو ٿرڊ ڪلاس مئجسٽريٽ کان ورتي پوءِ عمرڪوٽ ۾ بند ڪيو ويو. رفيق حيدر بخش کي سڄي قصي جي خبر هئي. هي صاحب ڪراچي ويو. انهيءَ وقت سنڌ جو وزير اعظم يوسف هارون هو. انهيءَ کي ملي سڄي حقيقت ڪري آزادي جي تار ڪرائي. ۽ ڪيس جا ڪاغذ سرڪار پاڻ وٽ گهرايا. هتي هٿ آرڊر وٺي پاڻ عمر ڪوٽ پهتو. تار رستي آرڊر اڳ ۾ اُت پهچي چڪو هو، آئون آزاد ٿيس. جتوئي صاحب ۽ اسين سڀ دوست گڏجي نبي سر روڊ پهتاسون. رات جو خوب خوشيون ڪيوسين. آخرڪار ڪيس جا ڪاغذ جاچي اسان کي آزاد ڪيو ويو ۽ صوبيدار سسپينڊ ٿيو. فريادي‌ءَ تي ڪوڙي فرياد ڪرڻ جي ڪاروائي ٿي. هو به ڪيترو وقت ڪيس ۾ گهليو رهيو آئون هاري تحريڪ جي ڪم کي لڳو رهيس. رفيق مير محمد نبي سر روڊ رهندو هو. آئون خانہ بدوش، گلي، گلي واهڻ ۽ ڳوٺن ۾ ڀٽڪندو هوس.

ميلي جي شروعات:-

انهن ڏينهن ۾ نبي سر روڊ جي حالت خراب هئي. شهر ويران ٿي ويو هو. ماڻهن جي آمدرفت تمام گهٽجي ويئي هئي.

شهر کي رونق وٺائڻ لاءِ هڪ ملاکڙي جو پروگرام ٺاهيو ويو. جنهن لاءِ شهر جي هوٽل وارن ۽ دڪاندارن

ڪجهه رقم گڏ ڪئي. جا ملهن کي انعام طور ڏني ويندي هئي. ملاڪڙي جي ڪري دڪاندارن کي واپار سان فائدو ٿيندو هو ۽ سونکي محبن جي ميلاپ ۽ ماڻهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ جو موقعو ملندو هو. وڏي ڳالهه جو تقرير ڪرڻ لاءِ موزون وقت ميسر ٿي ويندو هو. اهڙيون رٿون رٿڻ کان پوءِ راضي شاهه جي ميلي تي وچي تقريرون ڪرڻ لڳس. آخرڪار هن ارادي تي پهتس ته ڇو نه نبي سر روڊ تي پنهنجو ميلو لڳائجي سو ڪٺي نبي سر روڊ لڳ ميلي جو پڙهو ڏياريم بيندن باجن سان دڪاندار جو ميلي جو پڙهو پڌو. تن مونکان ڏس پتو پڇيو. سون خيال ڪيو ته ڪير به ڪونه ايندو. ليڪن خلاف توقع ميلي جي ڏهاڙي کان ٣، ٤ ڏينهن اڳ سامان جون گاڏيون اچڻ شروع ٿي ويون. ڪجهه دڪان به لڳي ويا. سنگت سات به جام اچي ويئي. هاري ڪانفرنس به ڪئي سون. ٣ ڏينهن ساندهه گپا گيهه لڳي پئي هئي. اهڙي ريت ميلو مشهور ٿيندو ويو. هينئر هر ڇهين مهيني ميلو لڳي ٿو. جيتوڻيڪ ڪي ڳالهيون منهنجي پسند جي خلاف به ٿي وڃن ٿيون. جيستائين ساري سماج مان اهي ڳالهيون نه نڪتيون آهن تيستائين انهن تي سختي سان عمل ڪرڻ به ڏاڍو ڏکيو آهي. برائين کان ڇگيون ڳالهيون وڏيڪ ٿين ٿيون. هزارها ماڻهن سان ميل ميلاپ ٿئي ٿي ۽ تقريرون به ٿين ٿيون. انهيءَ کان پوءِ قنمبر

تڪ مان اليڪشن ۾ حيدربخش جتوئي آميدوار بيٺو. سندس مخالفت ۾ نواب غيبي خان جو پوٽو سلطان احمد اميدوار هو. اسين به سڀ ورڪ لاءِ اتي وياسون. منهنجي ڊيوٽي پروپيگنڊا جي هئي. قنبر شهر ۾ اٽڪل ١٥-١٦ ڏينهن رهياسون ۽ اليڪشن جي خوب پروپيگنڊا ڪئي سون.

هڪ ڏينهن قاضي فضل الله ۽ مسٽر کهڙي جو جلسو هو صبح سان وڏيرن ڪمدارن جي معرفت جلسي جي ميدان تي ڪٿين هاري اچي ڪٺا ڪيا ۽ ڪمدار پهرو ڏيئي هنن کان ڪم وٺي رهيا هئا. ماڻهن کي ان ڪري قيد ڪري ويهارياڻون ته جيئن قاضي فضل الله ۽ کهڙو اچي تقرير ڪن. هاري ويچارا بک ۾ پاهه تي شهر جا پڪڙا به مهانگا ڪري ڇڏيا. شام جو ٻئي صاحب پڌاريا ۽ تقريرون ڪري ماڻهن کي سمجهايائون ته حيدربخش جتوئي کي ووٽ نه ڏجو. ۽ پنهنجو ووٽ سلطان احمد چانڊيئي کي ڪجو. جلسو ختم ٿيو خلق واپس موٽي ته آئون هڪ ديوار تي چڙهي بيٺس ۽ هارين کي چيم ته ويهو، مهرباني ڪري منهنجا به هي ٢-٣ اکر ٻڌو – هو ويچارا منهنجي چوڻ تي سڀ ويهي رهيا مون زبردست مخالف تقرير ڪئي، جنهن ۾ کهڙي ۽ قاضي تي سخت نڪتہ چيني هئي سا ماڻهن کي ڏاڍي وڻي ۽ دل سان ٻڌندا رهيا. قاضي ۽ کهڙي کي آن رستي کان سواءِ ٻيو ڪو به لنگهه ڪونه هو. سي به مجبور ٿي ويهي آها تقرير ٻڌندا رهيا. تن کي سخت خار

آيو. بي ٽي ڏينهن اليڪشن هئي. مونکي، خيرپور جي
خان بهادر غلام محمد خان اسراڻ جي پولنگ اسٽيشن
تي موڪليو ويو. پيو هڪ جتوئي جمو عزيز به هو.
اسين خيرپور لڳ مغيرين جي ڳوٺ ۾ وڃي ترسياسون.
شام جو اسين پولنگ ڏسڻ لاءِ وياسون، پولنگ جي جاءِ
ڏسڻ بعد مرحوم علي خان ابڙي جي جاءِ تي وياسين
مرحوم علي‌خان سان ملاقات ڪئي سون. هي مشهور عالم،
فاضل ۽ اهل قلم سنڌ جو پراڻو گريجوئيٽ هو. هن صاحب
کي خاڪسارن سان به آنس هو. سدائين سنڌ جي ڀلائي
لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهندو هو. اسين ڪجهه وقت وٽس
ويناسون ته اسراڻن جا نوڪر اسان کي گاريون ڏيندا
رهيا ۽ مرحوم کي گهٽ وڌ ڳالهايائون. اسين جيئن
اُتان اُٿياسون ته علي حسن آسراڻ جا ماڻهو اسان جي
پٺيان ڪاهي پيا. اسين رهائش واري جاءِ تي پهتاسون.
مٿان اچي سج لٿو، منهن اندارو ٿيو ته هڪ پوڙهو آيو
جنهن اسان جي هيٺان وڇايل بستري کي ڇڪيو،
چيائين بابا اسين غريب آهيون، رئيس اسراڻ حڪم ڪيو
آهي ته هنن کي هتان لوڏي ڪڍو. نه ته اوهان کي
ڪوڙن ڪيسن ۾ اڙائي جهلائيندا سون. اسين ٻڌون
ٿا خدا جي واسطي هتان هڪدم اُٿو. اسان چيس ته
ڪاڪا، هيئنر رات جو اسين ڪاڏي وڃون، هن چيو
ته جاڏي کپيو ٿاڏي وڃون، پر مهرباني ڪري هتان
اٿو. لاچار هُتان ته نڪتاسين. پرديس، اڻ واقف، تنهن

ڪانسواءِ رئيس امرانءُ جا موڪليل غنڊا اسان کي ڳوليندا وتن. نيٺ ٻاهر اچي جهنگ جي ڪرڙن ۾ لڪي سمهي رهياسون. رئيس جا ماڻهو ڳولي، ڳولي نااميد ٿي واپس موٽيا. اسان ڪجهه وقت ترسي وري پنڌ پيا۔ون لڪندا، ڇپندا ڪچين جي وڻن جا پاسا وٺندا قنبر شهر جي ڪچي رستي تي پهتاسون. سڄي رات اونداهي ۾ ڌڪا کائي، اٽڪل ٢-٣ بجي قنبر پهتاسون. اسان جي پهچڻ کان پوءِ پيارو جتوئي صاحب اسان وٽ اچي پهتو. سندس موٽر جا ٽائر ڪپيا ويا. ڊرائيور هزارين ميڙون منٿون ڪيون پر هو ڪونه مڙيا. هن لاڙڪاڻي ۾ اها سموري حقيقت جتوئيءَ جي سوٽ هادي بخش کي ٻڌائي. ڏنهن راتو واهر لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر ۽ ايس. پي. کي ٻڌايو ته حيدر بخش کي چانڊين ماري ڇڏيو آهي، ليڪن جتوئي الله جي فضل سان سلامت اچي پهتو هو. ان بعد پين پولنگن جا ورڪر پٽڪا، واڇون، جتيون ڦاڙائي ابتر حال سان اچي مرڪز پيڙا ٿيا. اسور جو ڪليڪٽر مسٽر سچيڏنو ۽ علي محمد ڳاڏهي، ايس. پي سڌو قنبر آيا ۽ اچي جتوئي کي سڏ ڪيائون. جتوئي صاحب ۽ اسان سمورا واقعا کين ٻڌايا. هنن خاطري ڏني ته اوهان ڪو به خيال نه ڪريو. اليڪشن ۾ زور زبردستي ڪڏهين به ڪرڻ نه ڏبي. پ پوليس وارا جتوئي کي ڏنائون ته هي اوهان جي حفاظت ڪندا. ڪليڪٽر مسٽر جتوئي کي چيو ته اوهان پنهنجا ماڻهو پولنگن تي

موڪلي ڏيو. جتوئي صاحب وري اسان کي ڪٺي موٽر تي ڪنيو. اچي خيرپور جوسي پهتاسون. آتي عبدالڪريم منگي پولنگ آفيسر هو. ڪليڪٽر ۽ ايس پي هن کي ڪجهه چئي هليا ويا. پوءِ جتوئي به واپس ويو. آئون اندر پولنگ اسٽيشن تي ويٺو هوس ته مڪدم اسراڻن جا نوڪر آيا ڏن ويٺلن هيٺان اچي ڪرسي چڪي گاريون گند ڏيڻ. تڪون هڻڻ ۽ پوندا ڏيڻ لڳا. هو جيئن مونکي مارڻ لاءِ ويجها ايندا وڃن تيئن آئون هٿندو وڃي پيٽ سان لڳي پٽ تي ويهي رهيس، غيبن مسخري ڪئي مچائي. بيٺڙين جا دونها منهنجي منهن ۾ اڇيو ڦوڪين ۽ طرحين، طرحين تعديون مونسان ڪندا رهيا. ڪيڏيءَ مهل ته ڪتا تي چڙهي سوَر تي آلر ڪري اچن ۽ اچيو چڪ به وجهن ۽ وڏيرا ٺهڪ ڏيو پيا خوش ٿين. اتي جو ويٺل وڏيرو فقيرمحمد انڙ ۽ اسراڻ حسن علي، اويس ٻگهئي ۽ غلام مصطفي آسراڻ ۽ ٻين ڪيترن وڏيرن اها منهنجي حالت اکئين ويٺي ڏٺي. ٻئي طرف ڪوڙا ووٽ ڏيارينداا رهيا. منهنجا ڪي ٻيا ساٿي مزدور ڪارڪن ڪراچي ڪان. آيل هئا. سي اها حالت ڏسي خبر ناهي نه ڪاڏي هليا ويا. نيٺ فقيرمحمد انڙ ڪٽ تي چڙهي ويهي مون ڏانهن نهاري چيو ته، تون ڪير آهين. مون پڇيس منهنجي ذات سان تنهنجو ڪهڙو ڪم. تنهن تي هي موڏي نهاري ۽ گهڻو توجهه ڏيڻ لڳو ۽ مونکي نالي ٻڌائڻ لاءِ تنگ ڪيائين تڏهن مون کيس ٻنهنجو

نالو ۽ ذات ٻڌائي تڏهن مونکي چيائين تہ هائي اچي ڪٽ تي ويهہ. مون ڪٽ تي ويهڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيومانس تہ خان توهان جي خاني ماني مان ٿي معلوم ٿي. ڪالهوڪر مون توهان جي خانداني ۽ اخلاق سڀڪجهہ ڏٺو وائٺو. هن جي گهڻي اسرار ڪرڻ بعد اچي ڪٽ تي ويٺس. ماني لاءِ بہ چيائون ليڪن مون انڪار ڪيو. پوءِ هي اندر ويا اسين آتان واپس ورياسون. آن وقت بہ نڪو هو قاعدو نہ قانون. ڌرو دونس ۽ غنده گردي هئي.

اسين اتان پيادل شام جو قنبر پهتاسون. ٻن پولنگن جا بہ دوست اچي گڏ ٿيا سيني اها حقيقت ڪئي. ڪن جا ڪپڙا ويا تہ ڪن جا کيسا ڪٽيا ويا. شام جو مونکي ڪنهن دوست خبر ڏني تہ توتي قاضي فضل الله سيڪنڊي ۽ جو وارنٽ ڪڍيو آهي. تون هينئر جو هينئر ڳوٺ وڃ آتان سنبري صبح جو حيدرآباد اچ. متان هتي ٿي گرفتار نہ ٿي وڃين. ان بعد آئون ڳوٺ هڪ ڏينهن رهي ٻئي ڏينهن حيدرآباد آيس تہ اتي مونکي گرفتار ڪري ميرپورخاص آندو ويو ان بعد وري سکر موڪليو ويو.

سکر سينٽرل جيل - انهيءَ وقت مسٽر عيساڻي سکر جيل جو سپريڊنٽ هو. مونکي ان جي آڏو پيش ڪيو ويو. هن مونکي ڏسي چيو تہ توکي خبر آهي تہ مان ڪير آهيان. مون چيو تہ مونکي اها خبر ڪانہ آهي تہ تون ڪير آهين. مونکي چيائين تہ مان ڏکڻ آهيان ڏکڻ سکل ڪانيءَ مان بہ ور ڪڍي ڇڏيندو

آهي- مان به توهانجو ورق ڪڍي ڇڏيندس. مونکي جيل جي وارڊ ۾ بند ڪيو ويو اتي بي ڪلاس جا قيدي رهندا هئا مگر انهن جو مونسان ڳالهائڻ بند هو ۽ ملاقات به بند هئي- پر خط به بند هو-

ڊاڪٽر خان صاحب جو پٽ خان عبدالله خان انهيءَ وقت انهي جيل ۾ بند هو- ان جي ڪوٺي مون سان گڏ هئي اهو مونکي ملندو هو- هن وٽ ريڊيو هو سو خبرون ٻڌي مونکي ٻڌائيندو هو. مسٽر سومرو سينئر جيلر هو جيڪو تمام بي رحم آفيسر هوندو هو- هڪ رات مونکي پيٽ ۾ ڏاڍو اچي سور پيو رات جو نه دوا نه درمل- صبح جو جڏهن آئون اسپتال وڃي رهيو هوس ته هن مونکي وڃڻ وراڻيو چوڻ لڳو تون هي جيل آهي ڌرمسالا نه آهي مقدم کي به خوب گاريون ڏنائين بس مون کي دوا نه ملي- ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد مولوي عزيزالله شهدادڪوٽي، مولانا معاذ، عبدالخالق آزاد ۽ غلام محمد بام کي سيفٽي ۾ گرفتار ڪري سکر جيل ۾ آندو ويو- اسين گڏ رهياسون- هڪ ڏينهن اسان کي اچي چڪر ۾ رکيو ويو هو- اسين اتي هئاسون ته مسٽر عيسائي آيو- اهو رمضان جو مهينو هو- مولوي عزيزالله هن ڏانهن توجهه نه ڏنو- جنهنڪري هو ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ حڪم ڪيائين ته هن ملن کي وڃي بند ڪيو ۽ بي ڪلاس کسي وٺو اتي اسان به احتجاج طور بي ڪلاس جو ڪاڊو وٺڻ بند ڪيو ۽ ڪتون واپس ڪيون انهيءَ

ٿي مسٽر عيسائي اسان کي انڊيرين ڪوٺين ۾ الڳ الڳ ڪري بند ڪيو. اسان بک هڙتال ڪئي. بابو ۽ مولانا معاذ بک هڙتال ۾ شريڪ نہ ٿيا. تنهنڪري هنن کي جدا بند ڪيو ويو. هر روز ڌمڪائڻ ۽ تنگ ڪرڻ جيل وارن شروع ڪري ڏنو مگر اسان آخر بک هڙتال چالو رکي. عيد ڏينهن ڊاڪٽر خانصاحب جي پٽ عيسائي کي چيو تہ هي سياسي قيدي آهن. هنن کي ايترو تنگ نہ ڪر. تڏهن هن اسان کي ڪوٺين مان ڪوليو. خان پاڻ اچي اسان کي ڪوٺين مان ڪڍيو. آئون تمام ڪمزور ۽ هلڻ کان بہ هلاڪ هوس. مونکي ڪئي بي ڪلاس ۾ آندو ويو. ڊاڪٽر آيو تنهن دوا پياري. غسل ڪيم تڏهن ڪجهہ هلڻ جهڙو ٿيس. هڪ ڏينهن اوچتو رفيق مير محمد ٽالپر وڪالت نامون ڪئي آيو جنهن رٽ داخل ڪرائي هئي. جنهن جي پيشي تي مونکي ۽ مولانا عزيزالله کي سکر جيل کان ڪراچي وٺي تي ويا. اها رات حياتي ۾ مونکي ڪانہ وسرندي. هٿن ۾ هٿڪڙيون چيلهہ ۾ رسا سوڙهہ ۽ اوجاڳو هڪ طرف تہ وري چيلهہ جي رسي اچي وڍڻ شروع ڪيو. اها رات مصيبت جي ڪاٽي صبح اچي ڪراچي پهتاسون. اسان کي بولٽن مارڪيٽ جي چاوڙي ٿاڻي تي رکيو ويو. ٻي ڏينهن ٻہ پارسين جي وڏي ڏينهن نوروز جي ڪري موڪل هئي تنهنڪري اهو ڏينهن اسان کي ڪراچي جيل موڪليو ويو. اتي ڪيترا پوليٽيڪل ورڪر بند هئا انهن سان ملاقات ٿي

هي ڏينهن اسان جي حبس ڪاوس هيٺ درخواست مٿي جسٽس طيبجي چيف جج هو. چيف ڪورٽ اسان ٻنهي کي آزاد ڪيو. منهنجو وڪيل مسٽر طفيل علي عبدالرحمان هو.

گرفتار ٿيڻ کان اڳ سچائي اخبار جو اجراءُ:

گرفتار ٿيڻ کان اڳ مون ڏي هفتيوار سچائي جو ڊڪلريشن مليو هو ۽ هڪ پرچو به حيدرآباد مان ڪڍيو هوم. جيل کان آزاد ٿيڻ بعد به ٻي پرچا حيدرآباد جي هاري حقدار پريس مان ڇپايم پوءِ پريس ۽ اچ وڃ جي تڪليف جي ڪري ٠٠ين ميرپورخاص ۾ مان اخبار جو ڊڪلريشن ورتو ۽ هتان اخبار جاري ڪيم. اخبار جي اجراءُ وقت مونکي آفيس ڪانه هئي مون مونسپالٽي جي ائڊمنسٽريٽر مسٽر اين آر قاضي کان هڪ جاءِ الاٽ ڪرائي ۽ انهي ننڍڙي ڪوٺي ۾ اخبار جو دفتر ڪيم. اها ڪوٺي اسپتال روڊ تي هئي. اخبار سليس سنڌي هجڻ ڪري تمام چڱي هلڻ لڳي. ۱۴ صفحن سان هفتي ۾ ۱۵ سئو ڪاپيون ڇپيون هيون. سنڌ جي هفتيوار اخبارن ۾ خصوصن ٿرپارڪر ضلع ۾ هفتيوار اخبار سچائي نالو چمڪايو ۽ دوستيءَ جو حلقو به ڏينهون ڏينهن ڪشادو ٿيڻ لڳو. ڪيترن جاگيردار ظالمن زميندارن، راشي ڪامورن ۽ مڪار ليڊرن جون مرليون بند ٿي ويون. ان وقت چنگاري اخبار جو ايڊيٽر عبدالله نالي سمون ذات جو هڪ غريب ڇوڪرو هوندو هو. جو به مون وٽ رهندو هو ۽ اخبار جو به ڪم ڪندو هو. رفيق

غلام حيدر بلوچ ۽ رفيق ا.م لغاري- رفيق محمد حسن بلوچ بہ
ڪجهہ وقت سچائي جي اداري جو سچائي سان ڪم
ڪيو- ٻي طرف هاري آفيس ۽ جلوس ۽ جلسن جو پروگرام
بہ چالو هو- ان ڏينهن اسان ٽنڊي جان محمد ۾ هارين
جو هڪ جلسو ڪيو هو- انهي جي مير خدابخش خلاف
مقامي هارين ۽ مالهين شڪايت ڪئي هئي- مون اها
شڪايت سچائي ۾ شايع ڪئي- مير وري همدرد اخبار
۾ ان جي ترديد ڪئي- ان تان اسان جو جواب الجواب
شروع ٿي ويو- مير مون تي بدناميءَ جو ڪيس ڏکڙي
۾ ڪيو اهو ڪيس جي-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ هلندو
رهيو- انهي جهاد ۾ ۲-۳ مهينا گذري ويا ليڪن سچائي
جو قلمي جهاد چالو رهيو- ان بعد وري ٽنڊي جان محمد
۾ هڪ هاري جلسو رکيو ويو هو- مخفي طرح ان جلسي
کي روڪڻ لاءِ هن ڪئين ڪوششون ڪيون ليڪن
اسان اهو جلسو ڪاميابيءَ سان ڪيو- ٽنهن تي هن
هڪ سي-آءِ-ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل راجہ واجد علي
پنجابي کي ڏوڪڙ ڏئي اسان جون تقريرون غلط نوٽ
ڪرائي مٿي موڪلي ڏنيون- انوقت سنڌ ۾ گورنري راڄ
هو- سنڌ جو گورنر مسيح الدين نالي هڪ نيڪ انسان
هو جنهن سان هن کان اڳ ۲-۳ دفعا مليو هوس- هڪ
هاري وفد ۾ ٿر جي قحط ڪميشن تي هن مونکي مقرر
ڪيو هو ۽ هن انوقت وعدو ڪيو هو تہ ڪنهن بہ
هاري ڪارڪن کي سيفٽي ايڪٽ هيٺ جيل ۾ بند

نه ڪندس. جڏهن منهنجي هي تقرير هن ڪي پهتي ته هن اسپيشل پاور مسٽر انور عادل کي ڏيئي ۽ جج مقرر ڪيو. ١٢۴ الف ٣-١ الف قانون هيٺ ڪيس جي هن منظوري ڏني جا ڳالهه گزيٽ ۾ به پڌري ٿي چڪي هئي. مگر اسين بي خبر رهياسون. انهن ڏينهن ۾ ميرپورخاص شهر ۾ اٽي جي قلت جي ڪري جيڪو ڏينهن مون ملهايو هو جنهن ۾ تاريخي جلوس ڪڍيو هو تنهنڪري سڄي شهر ۾ منهنجي عزت هئي ۽ ميونسپل جون چونڊون ٿيڻ واريون هيون. مون وٽ هڪ دوست آيو جنهن چيو ته توهان اليڪشن ۾ اميدوار بيهو. چاڪاڻ ته انڪي پين دو تن صلاع ڪري مون ڏي موڪليو هو. مونوٽ ان وقت ڊپازٽ لاء به هڪ پئسو ڪونه هو. هنن ڊپازٽ ڏنو نامونيشن پيري. نشان ڏيئي آئون انهي ڏينهن راسجاڳي جي ميلي تي هليو ويس. جت ني ڏينهن هاري ڪانفرنس هئي. لائوڊ اسپيڪر به هو. مون ۽ رفيق مير محمدخان ٽالپور اتي خوب تقريرون ڪيون هيون. آخري ڏينهن صبح جو رفيق ميرمحمد چاچي علي محمد وارن جي جيپ تي ٽبي سر روڊ هليو ويو ۽ آئون اتان شام جو ميرپور خاص وڃي هوس. صالح سنير هم استيشن تي پهتس ته سي-آء-ڊي پوليس سان ڀريل هڪ لاري اتي اچي نڪتي جنهن کي ڏسي مون صحيح ڪيو ته اهو مڙيوئي گرفتاري جو سامان آهي. سو آئون تيار ٿيس. هنن کان مون پڇيو ڇا ڳالهه آهي. بسترو پڌان ڇا؟ هنن ورائيو ته هائو. مون

لاڙود اسپيڪر واري کي پئسا ڏنا ۽ لهي پاڻ کي گرفتار
ڪرائي لاري تي چڙهيس- هي نبي سر روڊ هلڻ لڳا ۽
ٻڌايائون ته ميرمحمد کي گرفتار ڪرڻو آهي- رات جو
دير سان نبي سرروڊ تي پهتا- آڏون لاري تي رهيس-
هي ميرمحمد کي به گرفتار ڪري وٺي آيا- ميرپورخاص
پهتاسون آتي لاڪپ ۾ بند ڪيائون- صبح جو مسٽر
انور عادل جي ڪورٽ ۾ پيش ڪيائون- جنهن ڪيس
جي حقيقت ٻڌائي وڪيل ڪرڻ لاءِ چيائين شنوائي ملي-
پاڻ ازخود جيل تي اچي اسانکي سهوليت ڏنائين- ۽ بي
ڪلاس جو مڪمل انتظام ڪرايائين- اسانجي لاءِ دوستن
ڪوشش شروع ڪري ڏني- وڪيل لاءِ پهرين شنوائي
تي مسٽر چوڌري عبدالجبار مقرر ڪيو ويو- ان کان
پوءِ مسٽر ڊيٺل مل کي وڪيل ڪيو ويو- دوستن کي
خيال هو ته ڪيس ڪوڙو آهي- ٿورو وقت هلندو- سرڪاري
وڪيل مسٽر غلام نبي تمام هوشيار وڪيل هو- تنهنڪري
ان جي مقابلي واسطي اهي وڪيل ڪيا ويا- ڪيس هلڻ
شروع ٿيو- ڪيس جي بچاءَ واسطي غلام محمد لغاري
سليم لغاري ۽ چاچا علي محمد آرائين سرتوڙ جدوجهد
ڪئي- ان سان گڏ ٻين سيني عزيزن ۽ دوستن به پنهنجو
پاڻ چگو موڪيو- ٻي طرف مونکي سزاياب ڪرائڻ واسطي
سي-آءِ-ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل ۽ فريادي اميرحسين شاه
مير خدابخش خان تمام گهڻي ڪوشش ڪئي- مير ته
پئسا خوب هاريا ته ڪيئن به ڪري اسان کي سزاياب

ٻڌائي- مون تي مير جو اڳيون بدناموسي وارو ڪرايل ڪيس ڏکڙي ۾ هلندڙ هو- آئون انهي ڪيس جي شنوائي تي ايندو هوس انهيءَ ڪان پوءِ مون ڪيس جي ٽرانسفر ڪرائڻ جي درخواست ڪئي ۽ اهو ڪيس به ميرپورخاص جي اي-ايم-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ آيو- ان وقت مسٽر اوڊيس جج هو- انهي وقت ٻاهر ميونسپل چونڊن جو به زبردست ڇڪتاڻ ۽ پروپيگنڊا چالو هئي- منهنجو پانسنگهه آباد جي غريب مزدورن جو پيپر پريل هر- مير، مير محمد خان ۽ برادرم محمدحسين بلوچ- مسٽر اميرالدين ندوي ۽ ٻين ڪيترن دوستن ۽ ڪرم فرمائن انهي اليڪشن ۾ منهنجي ڪلي توڙي اندروني ڏاڍي امداد ڪئي- جيل ۾ هجڻ جي باوجود آئون انهي تڪ مان ڪامياب ٿيس ۽ مسلم ليگ جي سيڪريٽري ڪي سخت شڪست نصيب ٿي.

اسان جو ڪيس هلندو رهيو- منهنجي پرپٽ منهنجي انهيءَ ڪاميابي جي ڪري ڪيترن مقامي توڙي ضلع جي سياستدانن کي اهو خيال اچي دل ۾ ويٺو ته هي ماڻهو جيڪو جيل مان ڊي ڪامياب ٿيو آهي سو جي ٻاهر هوندو ته پوءِ يقينن ايندڙ اليڪشن ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڪندو. صوبائي اسيمبلي جون چونڊون ٿيڻيون هيون- تنهنڪري انهن سيني سزاياب ڪرائڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ورتي- ٻي طرف ڪيس کي به اينگهاياٿون- منهنجي دوستن به مخالفن جي ڪوشش کي ڏسي ٻنهنجي

آزادي جي جدوجهد سرگرم ڪئي. ڀوريون سنڌ ۾ مثال هو جو هڪ قيدي بغاوت جي جرم هيٺ گرفتار ٿيل جيل مان ڪامياب ٿي ٻي طرف پويان سچائي پريس به آب تاب سان هلندي رهي. جيل ۾ هر طرح جي سهوليت ۽ سڀ ڪا شئي ملندي رهي. ڪيس سادا چار مهينا هلندو رهيو. نيٺ ڪيس پورو ٿيو ۽ مسٽر انور عادل اسانجي فتوا جي شنوائي دربار هال ۾ رکي. اسان کي يقين هو ته ڪيس ۾ ڪجهه به ڪين آهي. مسٽر ڏيمل مل ڪيس نهايت محنت سان هلايو هو مگر اسان جي توقع جي خلاف فتوا جي وقت ڪاڏ اڳي دربار هال کي پوليس جي پهري هيٺ رکيو ويو — پوليس جو گهيرو مڪمل رکيو ويو هو. اسان جي فتوي ٻڌڻ لاءِ تمام گهڻا ماڻهو آيل هئا. اٽڪل ٻارهين بجي مسٽر انور عادل آيو ۽ اسانکي اندر گهرايائين ۽ هر هڪ کي ڇهه، ڇهه سال جيل جي سزا ٻڌايائين. ڪيترا همدرد سزا ٻڌي ڏڪي ويا ۽ رنا پي. اسين کلندا ٻاهر نڪتاسين ته دربار هال لڳ پوليس جي لاري بيهاري ويٺي هئي. اسان کي ان ۾ ويهاري سينٽرل جيل حيدرآباد آندو ويو. ڪورٽ اسان کي بي ڪلاس ڏياريو. جيل ني پهچڻ شرط ساڻي گهرائي ڪاڏيسين. دوستن اپيل ڪئي ۽ ضمانت جي درخواست به پيش ڪئي. نڪي ضمانت جي درخواست منظور ٿي نه وري اپيل هلي. انهيءَ وقت جيل ۾ راولپنڊي سازش وارا ڪي قيدي جنرل اڪبرخان، محمدحسين، ڪئپٽن

ظفرالله به هتا. باقي پين قيدين کي ٻين جيلن ۾ ٽرانسفر ڪيو ويو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ هڪ ٻئي سان ملندا پيا هئاسون ۽ جيل جا ڏينهن ٻئي گهارياسون. رفيق ميرمحمد خوش طبعي ۽ مزاح ۾ مشهور آهي. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن بي گذريا. ايترن ڏينهن ۾ به نه اپيل هلي نه ضمانت ٿي. آسرو لاهي جيل اندر پي ڏينهن گهارياسون. پويان والد صاحب سخت بيمار هو. هن کي اسپتال داخل ڪيو ويو هو. منهنجي پيرول تي آزادي جي درخواست ڏني ويئي هئي. آئون ٥ ڏينهن لاءِ پيرول تي آزاد ٿيئس ۽ گوٺ ويس. والد صاحب جي دوا درمل جي ڪوشش ڪيم ۽ ڪورٽ ۾ ضمانت جي درخواست وڌم. آتان ضمانت منظور ٿي آئي. آئون ۽ رفيق ميرمحمد ضمانت تي آزاد ٿياسون. آنهيءَ کانپوءِ مون وري اخبار شروع ڪئي ۽ آهستي، آهستي پريس جا اکر ڪيس، ٽائيپ وغيره خريد ڪيم. پوءِ مزدورن ۽ هارين ۾ ڪم ڪندو رهيس ۽ هاري تحريڪ ۾ آئون جنهن وقت جيل ۾ هوس مونکي نائب صدر ڪري چونڊيو ويو هو. سنڌ هاري ڪاميٽي جي نائب صدر جي صورت ۾ جلسن، ميٽنگن ۾ شرڪت ڪندو هوس. ڪجهه وقت کانپوءِ رفيق جتوڻي جو ان وقت صدر هو ان کي گرفتار ڪيو ويو. انهي وقت آئون ايڪٽنگ پريزيڊنٽ هاري ڪاميٽي هوس. جتوئي صاحب آزاد ٿي آيو. ڪجهه اختلافن جي ڪري آئون جناب قاضي فيض محمد،

ميررسول بخش خان عوامي ليگ ۾ شريڪ ٿياسون. ميرپورخاص ۾ وڏو جلسو ڪيوسون. مير رسول بخش، عثماني صاحب ۽ قاضي صاحب آتي آيا. هن جو جلوس به ڪڍيو ويو. ميرپورخاص جي حد اندر مزدور يونينون منهنجي هٿ هيٺ هيون. انهيءَ ڪان پوءِ مونکي آل پاڪستان عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جو ميمبر نامزد ڪيو ويو ۽ انهي وقت لاهور ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ ٿي انهيءَ ۾ آئون ويس. آتي مسٽر سهروردي، مسٽر ابوالمنصور، مسٽر عطاءالرحمان آيا. انهن سان ملاقات ٿي ۽ ٻيا پنجاب، سرحد، بهاولپور جا عوامي ليگ ليڊر ملڻ آتي آيا. مسٽر سهروردي سنڌ جي دوري تي هڪ ڏينهن هلڻ لاءِ ڇيو. ٻين دوستن دعوت نه ڏني جو آها ڪانفرنس ڇٺن ڏينهن ۾ آرگنائيز ڪرڻي هئي. پر مون ميرپورخاص اچڻ لاءِ مسٽر سهروردي کي دعوت ڏني ۽ هن صاحب ميرپورخاص اچڻ قبول ڪيو. آئون سڌو ميرپورخاص آيس ۽ ڪانفرنس جي تياري ڪيم. مقامي ڪارڪنن ۽ مزدورن جي مدد سان ڪانفرنس جو انتظام ڪيو ويو. مسٽر سهروردي ڪانفرنس تي آيو. سندس زبردست جلوس ڪڍيو ويو جنهن ۾ هزارين هارين، مزدورن گڏهه، گاڏيون، ٽانگا شريڪ ٿيا هئا. رات ميونسپل مسافرخاني ۾ عاليشان پنڊال ۾ زبروست جلوس ٿيو. مسٽر سهروردي تمام گهڻو خوش ٿيو. هي صاحب سمورو وقت منهنجي غريب خاني تي سچائي منزل ۾ رهيو ۽ دال روٽي

به آئي ڪاڏائين- ورڪرس جي ميٽنگ به آئي ٿي- جلسي کان پوءِ مير رسول بخش سان گڏ هي آڻان موٽر رستي روانو ٿيو- قاضي فيض محمد صاحب به گڏ آيل هو سو رات ڏي واپس نواب شاهه- وريو- مسٽر سهروردي انهيءَ ڪانفرنس کان تمام گهڻو متاثر ٿيو- ڪراچي پهچڻ تي مونکي هڪ خط لکيائين جنهن ۾ منهنجي تمام گهڻي تعريف درج هئي- مستقبل شاندار واري حياتيءَ جي پيشنگوئي ڪئي هئائين.

انهيءَ کان پوءِ سنڌ سنڌ عوامي ليگ جون چونڊون ٿيون- جنهن ۾ سنڌ عوامي ليگ جو نائب صدر چونڊيس- ۽ آل پاڪستان عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر اڳي هوس- انهيءَ وچ ۾ مسٽر سهروردي پاڪستان جو وزيراعظم چونڊيو ويو ۽ هي هڪدم چين جي دوري تي ويو- آڻان جڏهن واپس موٽيو ته ان جي شاندار آجيان ٿي- آئون به انهيءَ وقت ڪراچي ۾ هوس انهي کان پوءِ هي بغداد پيڪٽ جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيو- آئي هن آمريڪن، انگريز ايجنٽ جيئن پارٽ ادا ڪيو- پارٽيءَ ۾ انهيءَ تي سخت اختلاف ٿيو- جنهن تي مخالفت وڌي ويئي- مسٽر عثماني ۽ مولانا ڀاشاني اختلاف ڪيو- آنهيءَ کانپوءِ اوچتو يهودين مصر تي حملو ڪيو- اسان مصر جي مدد ۾ سخت مظاهرو ڪيو ۽ ان باري هڪ عظيم الشان جلسو به ڪيوسون- ان ۾ تجويزون پاس ڪري موڪليون سين. سوويت يونين اعلان ڪيو

۽ جنگ بند ڪئي وڃي. نه ته ٢٤ ڪلاڪن اندر پئرس ۽ لنڊن تي بم وسائيندا سون. انهيءَ ڌمڪي تي لڙائي بند ٿي. انهيءَ ڪانپوءِ مسٽر سهروردي واپس آيو. هن عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي. اتي به اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي هئي. مسٽر سهروردي وزيراعظم هجڻ جي حيثيت ۾ ڪيترن غنڊن کي پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي ميمبرن کي خوب ڌمڪايو هو. مگر اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي. مسٽر سهروردي ان وقت ڪيترن ميمبرن کي نامزد ڪيو ۽ انهن ڪان رت آٿائي مسٽر عثماني کي جنرل سيڪريٽري شپ تان لاتو ويو. اهڙي ريت ٻي به هڪ ميٽنگ تي جنهن ۾ اسان سخت مخالفت ڪئي. اهو منظر به هڪ عجيب قسم جو هو. هڪ طرف پاڪستان جو وزير اعظم ۽ عوامي ليگ جو وڏو هو. ٻي طرف اسين چند غريب ۽ مسڪين ساٿي هئاسون. مگر هن جي ڪروفر ۽ جاهه و جلال جي اڳيان ڪنڌ نه جهڪايوسون. پوءِ انهن اختلافن جي ڪري اسان کي پارٽي ڇڏڻي پيئي. ٻين ڪيترن لکن جا فائدا به حاصل ڪيا. مگر الحمدلله جو اسان پنهنجي اصول کي قربان نه ڪيو ۽ نه وري ايڏي وڏي هستيءَ اڳيان ڪو ڪنڌ کي جهڪايو. ان ڪان پوءِ سگهو ئي ويسٽ پاڪستان جي مخالف پارٽي ۽ جماعتن گڏجي هڪ نئشنل پارٽي ٺاهي. هتان جا ليڊر مولانا ڀاشاني کي بنگال ۾

وجي مليا ۽ ان کي گڏجڻ لاءِ آماده ڪياڻون. ابتدائي
ڳالھين ڪان پوءِ مولانا ڀاشاني ڍاڪا ۾ هڪ آل پاڪستان
پوليٽيڪل ورڪرس ڪنوينشن ڪوٺايو. سنڌ مان پنهنجي
رفيقن سان گڏ آئون بہ ڍاڪا ويس. اهو منهنجو پهريون
دفعو هوائي جهاز جو سفر هو. اسين ڪراچي ڪان سڌو
هوائي جهاز ۾ سوار ٿي ڍاڪا پهتاسون. اتي تيج گاوَن
جي هوائي اڏي تي محترم جي ايم سيد ۽ ٻيا ساٿي بہ
بيٺل هئا. اتي جلسي جو بندوبست ڪيل هو. ماڻهن
ڏاڍي پيڙهہ ڪئي. ايسٽري ۾ پوليس جو هڪ ڪپتان
آيو. ١٤٤ جو آرڊر ڏيئي چيائين تہ جلسو بند ڪريو.
مولانا پنهنجي تقرير ختم ڪري دعا گهري. دعا ختم
ٿيڻ کان بعد اسين آت ويهي رهياسون تہ غنڊا پٿر
اڇلائيندا رهيا. جيستائين اسان جي رفيقن جلسي جو سامان
گڏ ڪري ورتو. پوءِ اسين جلوس جي صورت ۾ واپس
موٽياسون تہ سامهون جاين تي چڙهي انهن غنڊن وري
بہ اسان تي پٿر وسائڻ شروع ڪيا. اسان بہ خوشيءَ سان
اهي پٿر پنهن تي وسائيندا هلندا رهياسين. پشاور جي وڪيل
محمدافضل تي غنڊن سخت حملو ڪري هن کي زخمي
ڪري وڌو. گويا قيامت صغرا جو منظر هو. سموري
پوليس غنڊن جي حمايت ۽ همدردي ۾ هئي.

اسين رهائش گاه تي پهتاسون. شهر ۾ پوليس لاٺي چارج
۽ هوائي فائرنگ بہ ڪئي. ٻي ڏينهن تي سڀ ليڊر
واپس وريا. مون خيال ڪيو تہ ڪجهہ وقت بنگال جو

ڪجي.
هڪ بنگالي رفيق سان اها ڳالهه ڪئي. هو ڏاڍو
تيو ۽ مونکي سندس جاء تي وٺي ويو. ٻي ڏينهن
لانچ تي سوار ٿي هن جي ڳوٺ روانا ٿياسون.
جي سرزمين پاڻي ۽ ٻيڙين جو ملڪ آهي. هتي
ٻادي سٺي ۽ جانور آهي. آئون ماڻڪ گنج ڪسي
طرح گهميس ۽ سڄي سب ڊويزن جو دورو ڪيم
۾ هڪ اسپتال گهمڻ ويس آتي ڇوڪرين جو
ء اسڪول ڏٺم. اُها اسپتال هڪ هندو خيراتي ٺهرائي
ٻا ڏائين اسپتال سندس ڪيل وقف ملڪيت مان
هي آهي. اسپتال جي مئنيجر يا سنڀالدار سيٺ جي
ڏٺي. ان کي ٻه مليا سون. هن اسپتال ۽ اسڪول
اما چڱي طرح گهمائي ڏيکاريو ۽ هڪ ڪتاب به
ڏنائينهون ۾ سيني جون تصويرون ۽ اسپتال، اسڪول
جو ۽ هو. انهي ڪان پوء آئون واپس ڍاڪا پهتس.
اتان ٿي جهاز رستي ڪراچي آيس. ڪراچي ڪانپوء
سڌو ئ آيس.
ني جو آجراءُ باقاعده چالو هو. ان ڪان پوء
نئشنل،امي پارٽي جو ڪنوينر ضلع ٿرپارڪر جو ٿيس
ٿرت ۽ جون چونڊون ٿيون اتي صدر چونڊيس. انهي
ڪانپوء ،پارٽي چونڊ ۾ پارلياماني بورڊ ورڪنگ ڪاميٽي
مغربي پڪستان جي نمائندگي لاء چونڊيو ويس. الائي
هارين جي جدوجهد لاء هڪ ڪئمپ قائم ڪئي ويئي

هني- جنهن جو نالو شهيد مائي بختاور الاتي هاري رکيو ويو- انهيءَ ڪانسواءِ هارين، مزدورن ۽ آڻڻ لاءِ هنن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪيم ۽ ا منهنجي زندگي جو مقصد به اهو ئي رهيو آ ته مرڻ گهڙي تائين رهندو.

تازو مارشل لا ملڪ سان لاڳو ٿيو مونکي ۱۵ ۱۹۵۸ تي ميرپورخاص مان گرفتار ڪري ه ويو آهي- هن وقت جيل ۾ آهيان- هيءَ آهي ي مختصر زندگي جي آکاڻي ۽ زندگي جو خاتمو بنا ڪنهن وڌاءُ جي لکيو اٿم- فقط اهو ارادو ي ڪيم ته مونکي پنهنجي زندگيءَ جون ڳالهيون ن ۽ دوستن لاءِ به ڪجهه سوچڻ جو سبب ٿين بن- ان ڪانسواءِ منهنجو ٻيو ڪوبه مقصد ڪونه آ اميد اٿم ته هي منهنجو لکيل احوال ٻاهر پهچندو جيل کان آزاد ٿيڻ بعد ضرور ڪنهن ڪم جو ٿيندو

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڀُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاڙُو، پاڇوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. پين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڊَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ-

اِن حسابَ سان اٽڪاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪچي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ ٻڌ ڪان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)